

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ У СЕРЕДНЬОВІЧНОМУ СЛОВ'ЯНСЬКОМУ СВІТІ

(Матеріали “круглого столу”)

Відновлюючи практику проведення на сторінках “Українського історичного журналу” проблемних “круглих столів”, редколегія часопису свідомо обрала для обговорення чи не найбільш контрверсійну для східноєвропейської історичної науки тему — плин етногенетичних процесів у середньовічному слов'янському світі. Представлені тексти, з одного боку, свідчать про розмаїття поглядів і підходів учених з України, Росії і Білорусії до характеру і сутності етнічних процесів на сході Європи доби середньовіччя, а з іншого, своєрідно характеризують стан і перспективи подальшого дослідження цієї проблематики у згаданих країнах.

Зрозуміло, що визначальною темою дебатів за “круглим столом” стало питання про формування й існування (чи не існування) давньоруської народності. Звісно, годі було сподіватися на те, аби дійти єдності у поглядах на цю проблему й остаточно поховати її на архівних полицях. Важливішим є визначити точки дотику в поглядах українських, російських і білоруських дослідників й намітити перспективи для подальших, можливо, більш плідних і конструктивних дискусій. Редколегія щиро дякує науковцям, які люб'язно погодились взяти участь у роботі “круглого столу”. Тексти надісланих виступів друкуються мовою оригіналу з незначним редакторським втручанням.

РЕДКОЛЕГІЯ

Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ (Київ)

Біля витоків слов'янства (за матеріалами Подніпров'я)

Складна доля слов'янських народів, їх вагомий внесок у формування етнополітичного обличчя сучасного світу зумовлюють значний інтерес дослідників до життя давніх слов'ян. Однак процеси, що викликали появу на історичній арені одного з найбільших етносів Європи, недостатньо вивчені через складність самого етногенезу і відсутність надійних писемних свідчень про глибинні області, де знаходилася прабатьківщина слов'ян до початку їх розселення. Тому походження слов'ян вивчається перш за все на основі лінгвістичних і археологічних джерел.

Швидке накопичення відповідних фактів виводить археологію на провідне місце у вивченні цієї проблеми. За останні півстоліття археологами-славістами досягнуто значних успіхів у вивченні старожитностей I тис. н. е. Зокрема, виявлено низку археологічних культур римського часу, типологічно близьких до пам'яток V—VI ст., що належали ранньоісторичним слов'янам. Серед них дедалі більшу увагу привертають пам'ятки Се-

реднього і Верхнього Подніпров'я, а також Лівобережжя Дніпра, що поділяються на дві послідовно існуючі групи: пізньозарубинецькі пам'ятки I—II ст. н. е. та київська культура III—V ст. н. е.¹ Спираючись насамперед на археологічні дані, в тому числі одержані останніми роками, пропонуємо своє бачення етнокультурних процесів, що привели до формування ранньосередньовічних слов'янських культур.

На рубежі II—III ст. досить різноманітні пізньозарубинецькі пам'ятки змінюються генетично пов'язаною з ними київською культурою, що характеризується більшою однорідністю. Жодна локальна група київської культури не виникла внаслідок еволюційного розвитку місцевих старожитностей. Щоразу формування нового явища відбувалося в ході змішання традицій двох різних пізньозарубинецьких груп. За цими процесами можна прослідкувати як переміщення окремих етнокультурних груп у межах освоєного ними ще на рубежі I—II ст. ареалу, так і синтез традицій споріднених племен².

Нова спільність зберегла лише деякі риси “класичної” зарубинецької культури латенської доби і є специфічним явищем пізньоримського часу. З півночі до ареалу київської культури примикає низка культур лісової зони: штрихованої кераміки, дніпро-двінська і мошинська. Двом останнім властиві певні пізньозарубинецькі риси, хоча весь їхній комплекс є досить своєрідним. Між цими архаїчними лісовими групами і київською культурою існує велика контактна зона — на території від правих приток Німана на заході до смоленського Подніпров'я на сході поширені пам'ятки типу Заозер'я, що виникли на верхньодніпровській київській основі (пам'ятки типу Абидня)³.

Набагато більше даних збереглося для реконструкції ходу культурно-історичних процесів, що відбувалися на південному пограниччі київської культури. В середині III — на початку V ст. з київськими пам'ятками на півдні межувала черняхівська культура, що належить до провінційно-римського кола. Після появи черняхівських пам'яток на вододілі Дніпра і Дона нове населення розселяється поряд з київським, що приводить до взаємопроникнення елементів обох культур. У Середньому Подніпров'ї межа між київською і черняхівською культурами простежується чіткіше, проходячи приблизно вздовж Стугни. Деяка частина київського населення входить до складу черняхівських громад, про що свідчать знахідки характерної кераміки на ряді черняхівських пам'яток Середнього Подніпров'я⁴. Зокрема, на ранніх етапах існування поселення Журавка Вільшанська в середині — другій половині III ст. виявлено будівлі з київським (“слов'янським”) і вельбарським (германським) посудом.

Згодом ліпної кераміки майже не знаходили, що, мабуть, характеризує процес стабілізації черняхівського суспільства, котре поглинуло різні етнокультурні групи. Ланцюжок черняхівських поселень із “слов'янською” традицією тягнеться від пам'яток типу Черепин у верхів'ях Дністра і Західного Бугу через Середнє Подніпров'я (Журавка та ін.) до вододілу Дніпра і Дона. Окремі пам'ятки типу Седелки з київською керамікою і черняхівським домобудівництвом у другій половині III ст. існували навіть на Верхньому Дону⁵.

На початку IV ст. деякі групи носіїв черняхівської культури з виразною вельбарською традицією просуваються на північ від Стугни, витискаючи населення київської культури з таких поселень, як Глеваха⁶. Не виключено, що в цей час частина середньодніпровських київських племен переселяється в чернігівське Подесення. Про це свідчить зростання кількості деснянських пам'яток середини IV ст., деяка зміна характеру місце-

вої кераміки і домобудівництва (на поселенні Олександрівка I досліджено низку будівель, аналогічних житлам Журавки) ⁷.

Зазначена ситуація, на наш погляд, характерна для воєн готів Германариха з венетами, що відбувалися приблизно на початку IV ст. (Йордан, 28, 117—119).

У цей час черняхівсько-вельбарське населення практично витискає з лісостепу київські племена, що підтверджується черняхівським перекриттям на ряді селищ київського типу (Обухів 1 і 3, Глеваха, Боромля 2, Гочево 4).

Ймовірно, у результаті цих подій деяка частина слов'янського населення в південній частині Середнього Подніпров'я й, особливо, на сході Лівобережжя потрапила в політичну та економічну залежність від держави Германариха, наслідком чого стала культурна і етнічна асиміляція місцевих груп. Про це свідчить відсутність пам'яток київської культури IV ст. на черняхівській території. Водночас наявність досить чіткого кордону між київською і черняхівською культурами в цей період, численність черняхівських імпортів у лісовій зоні, мабуть, вказують на перебільшення Йорданом значення поразки венетів. Надходження черняхівських товарів і ряд технологічних новацій лише незначною мірою змінили традиційний спосіб життя в лісовій зоні. Очевидно, "північні народи" були лише номінально залежні від готської держави.

Більш активні контакти київського і черняхівського населення спостерігаються на поселенні Хлопків у київському Подніпров'ї та низці селищ чернігівського Подесення (Роїще, Верхньостриженське 2, Олександрівка 1), що датуються другою половиною IV — першою половиною V ст. У першому випадку, очевидно, йдеться про "слов'янізацію" черняхівського населення, що опинилося на межі між цими двома спільностями. В другому випадку фіксується активне надходження імпортів, не виключена навіть інфільтрація невеличких черняхівських груп у київське середовище. Оскільки ліпній кераміці пам'яток типу Хлопків і Роїще притаманні певні "протопеньківські" риси, можна припустити зв'язок цієї археологічної ситуації з війною "антів Боза" і готів Вінтарія (Йордан, 247—248), що, очевидно, відбувалася приблизно на межі готського і венто-антського ареалів.

У першій половині V ст. спостерігається занепад черняхівської культури, викликаний еколого-демографічною кризою, пануванням гуннів, кризою провінційно-римської системи зв'язків. Разом з розпадом черняхівської культури відбуваються зміни й у середовищі її північних сусідів, які в основному зберегли стару соціально-економічну структуру. Київська культура також припиняє своє існування, проте на відміну від черняхівської не зникає безслідно. На її основі формуються нові ранньосередньовічні культури, що дає підстави розглядати її як ядро, навколо якого проходила "кристалізація" слов'янських старожитностей.

Празька, пеньківська і колочинська культури близькі між собою за такими етнографічними ознаками, як ліпний глиняний посуд, домобудівництво і поховальна обрядовість. Проте певні деталі цих категорій матеріальної культури різні, що й дало змогу поділити східнослов'янський етнічний масив V—VII ст. на окремі групи. Колочинська культура свідчила про поступовий розвиток пізньюзарубинецько-київських традицій півдня лісової зони. Пеньківська культура, очевидно, виникає на основі південних київських пам'яток, носії яких після занепаду черняхівської культури переселяються у лісостеп. Ця тенденція помітна у селищах гуннського часу Мотовилівська Слобідка 4, Сенча, Курган-Азак, що розташовані на південь від споконвічної київської території. Очевидно, у формуванні

пеньківської культури, крім нащадків племен київської культури київського Подніпров'я і чернігівського Подесення, взяли участь також залишки черняхівського населення Лівобережжя, особливо ті лісостепові слов'янські племена, що раніше сприйняли черняхівську культуру.

Найбільш складною залишається проблема формування празької культури, слов'янська приналежність якої загальноновизнана. Найімовірніше вона утворилася на основі пам'яток, подібних за структурою до київських. Такими, зокрема, є пам'ятки типу Черепин північно-західної черняхівської периферії, розповсюджені у верхів'ях Дністра і Західного Бугу⁸. Вони, в свою чергу, виникають на основі зубрицької культури, що поєднує пшеворські та зарубинецькі риси⁹.

Таким чином, зона формування слов'янських культур V ст. охоплює переважно пограниччя лісової та лісостепової смуг від верхів'їв Дністра і Західного Бугу до верхів'їв Сейма, Псла і Сіверського Дінця. Пам'ятки пенківської і частково празької культур розташовуються в глибині лісостепу, займаючи велику частину старого черняхівського ареалу. Очевидно, розвиток слов'янської спільності відбувався дуже динамічно — з 512 р. візантійські автори пишуть про появу склавів і антів на лівому березі Дунаю.

Розселення слов'янських племен у північному напрямку не зафіксоване в писемних джерелах, проте про нього красномовно свідчать археологічні дані. Наприклад, у найбільш вивченому регіоні, чернігівському Подесенні, значно зменшилося число колочинських пам'яток порівняно з київськими, причому розміри перших, як правило, істотно менші. Очевидно, надлишок населення до цього часу переселився на нові землі. Зникають культури штрихованої кераміки і дніпро-двінська, а пам'ятки типу верхнього шару Банцерівщини та Тушемлі, котрі виникли на їхньому місці, містять виразні південні (київсько-колочинські) елементи. Мабуть, основною тенденцією на території Верхнього Подніпров'я в другій і третій чвертях I тис. н. е. були початкові процеси слов'янізації "народів між балтами і слов'янами"¹⁰.

Отже, експансія празької і пенківської культур була спрямована на захід і південний захід, у Центральну Європу і Подунав'я, а колочинської культури — на північ.

Які археологічні спільності могли відповідати склавіанам, антам і венетам Йордана і Прокопія? Загальноновизнано, що ареали празької і пенківської культур збігаються з районами зосередження склавів і антів. Щодо венетів (у "вузькому" розумінні), територія яких Йорданом не визначена, думки фахівців розходяться. Ними вважають населення дзедзіцької¹¹ або колочинської культур¹². Остання точка зору здається більш аргументованою, оскільки дана інформація датована, як вважають фахівці, рубежем V—VI ст., а дзедзіцька культура виникає не раніше кінця VI ст. На захід від верхів'їв Вісли, де пізніше розташовувалися дзедзіцькі пам'ятки, герули, рухаючись із Подунав'я навколо Карпат, у 512 р., за Прокопієм, перетнули незаселені землі¹³.

Їх генетичний зв'язок з київською культурою дає змогу припустити, що колочинські племена зберегли стару назву на відміну від племен празької і пенківської культур, що використовували нові, раніше не зафіксовані назви. До початку VII ст. назви венетів і антів, дані цим племінним союзам їхніми сусідами, поступово поглинаються самоназвою "слов'яни", що поширюється на весь слов'янський світ.

Важливо підкреслити загальний характер історико-культурних процесів, що проходили на території сучасних України, Білорусі та південної Росії в другій половині I тис. н. е. Природно, різноманітні субстрати ви-

значили етнокультурну своєрідність східнослов'янських угруповань, однак наступні багаторазові переміщення населення внаслідок війн, неврожаїв, політики тих чи інших держав не дають змоги переоцінювати роль цих процесів у складанні сучасних народів.

На наш погляд, злиття воедино культурно-побутового комплексу (що охоплює формування досить близьких слов'янських археологічних культур, єдність соціально-економічної структури їхніх носіїв, єдність релігійних уявлень, яка відображена в існуванні кількох основних варіантів поховань з кремацією), спільність мови, зафіксованої давніми авторами і реконструйованої сучасними лінгвістами, а головне — зростання самосвідомості (широке використання самоназви “слов'яни”) дають підстави говорити про завершення процесу загальнослов'янського етногенезу в середині I тис. н. е. Далі вже можна писати про етнічну історію слов'ян і одночасно про етногенез східних, західних і південних слов'ян, ще пізніше — про етногенез українців, росіян, білорусів та інших сучасних слов'янських народів.

¹ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Среднее Поднепровье и Днепровское Левобережье в первые века нашей эры. — М., 1991; Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984; Терпиловский Р. В., Абашина Н. С. Памятники киевской культуры. Свод археологических источников. — К., 1992.

² Терпиловський Р. В. Слов'яни Подніпров'я у першій половині I тис. н. е. Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 1994. — С. 20—21.

³ Лопатин Н. В. Днепро-двинская культура как компонент культуры длинных курганов // Труды VI Междунар. конгр. слав. археологии. — М., 1997. — Т. 3. — С. 170—174.

⁴ Абашина Н. С., Обломский А. М., Терпиловский Р. В. К вопросу о раннеславянских элементах культуры на черняховских памятниках Среднего Поднепровья // Российская археология. — 1999. — № 4. — С. 78—98; Обломский А. М. Поселение Журавка Ольшанская в Среднем Поднепровье (опыт культурно-хронологического анализа материалов) // Гістарычна-археалагічны зборнік. — 1998. — № 13. — С. 59—87.

⁵ Обломский А. М., Терпиловский Р. В. Поселение Седелки и его место среди памятников поздне римского времени Днепровского Левобережья и лесостепного Подонья // Археологические памятники Верхнего Подонья первой половины I тыс. н. э. — Воронеж, 1998. — С. 124—156.

⁶ Терпиловский Р. В. К проблеме контактов киевской и вельбарской культур // Kultura wielbarska w młodszyim okresie rzymskim. — Lublin, 1989. — Т. II. — С. 213—247.

⁷ Терпиловський Р. В., Шекун О. В. Олександрівка I — багаточислове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. — Чернігів, 1996.

⁸ Баран В. Д. Черняхівська культура. За матеріалами Верхнього Дністра та Західного Бугу. — К., 1981.

⁹ Козак Д. Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). — К., 1992.

¹⁰ Терпиловський Р. В. Правослов'янські старожитності Східної Європи. Перспективи пошуку // Старожитності Русі-України. — К., 1994. — С. 73—79.

¹¹ Баран В. Д. Давні слов'яни. — К., 1998. — С. 74.

¹² Щукін М. Б. О трех путях археологического поиска предков раннеисторических славян. Перспективы третьего пути // Археологический сборник государственного Эрмитажа. — Л., 1987. — Вып. 28. — С. 115.

¹³ Parczewski M. U zrodel Slowianszczyzny // Slowianie w Europie wczesniejszego sredniowiecza. — Warszawa, 1998. — С. 33—35, 42.

Олександр ДОМБРОВСЬКИЙ (США, Нью-Йорк)

Етногенетичні процеси на теренах України протоісторичної доби: до проблеми термінології й періодизації

Специфіка ранньоісторичного процесу Східної Європи, а в східноєвропейському контексті й території України, сформована антропогеографічними й геополітичними факторами, змушує дослідника приділити особливу увагу проблемам термінології й періодизації. На різних етапах розвитку української історіографії вони були пов'язані з інтерпретацією й ходом самого процесу і залежали не лише від рівня методології історичних досліджень, а й часто від політичних обставин. Такі етно-географічні терміни протоісторичної доби політично-імперського забарвлення, як “Скитія” та “Сарматія”, котрі прикривали назвою панівної верхівки завойовників автохтонні племена Північного Причорномор'я, що згодом увійшли в русло етногенетичного процесу на дальших етапах дозрівання русько-українського етносу, служили своєрідним прецедентом для будівництва московсько-російської імперії.

Аналогічно до того, як проукраїнським автохтонам та їхній території накинено назви скіфів і сарматів, завойованій Україні нав'язано назви “Малоросія” і “південь Росії”. А після революції правлячі кола почали впроваджувати в радянську науку такі терміни, як “радянський народ”, а замість назви “Україна” — “південь європейської частини СРСР”, тобто те саме, що передреволюційна назва “південь Росії”. Це було пов'язане з ранньоісторичними традиціями і “науковою” політикою дореволюційної російської історіографії, з так званою традиційною (російською) схемою східноєвропейської історії, яку нещадно критикував М. Грушевський. В дальшій консеквенції вона гармонізувалася з поглядом, що історія України (тобто Української РСР) починається від... жовтневої революції (мовляв, національна за формою, соціалістична за змістом). Все, мовляв, було спільне з тим, що історія Росії починається від Київської Русі.

Тому згідно з рацією української історіографії доцільно було б терміни “Скитія”, “сармат” по можності замінювати термінами “скитський період”, “сарматський період”, де узглядається хронологічний принцип в нашій протоісторії в першу чергу, а саме етно-географічне поняття з політичним пріоритетом завойовника. А це означає, що в протоісторичні часи на території України скіфи й згодом сармати чергувалися як панівна верства завойовників, але в етнічному й географічному аспекті (автохтонному) вони були чужим, напливовим елементом, який не став провідним у процесі етногенези русько-української національної спільноти та перших починів її державної організації. То племінно-державний союз антів є історичним синтезом етно-географічного й політичного поняття, на хронологічному тлі порога пізньоантичної й ранньосередньовічної доби, бо анти — безпосередні предки наших літописних племен, жителі на етнографічно українській території були водночас порогом державної організації Київської Русі. Тому терміни “племінно-державний союз антів”, “державна організація антів” відповідають принципам наукової критики.

Щоправда, Михайло Грушевський, який вважав антів предками українського народу, підходив до них швидше з позицій етнографії, ніж з політично-державного аспекту. Але в даному випадку він говорив як історик-соціолог, а не політолог. До того ж з початку XX ст. до наших днів іс-

торичні дослідження пішли далеко вперед у своєму розвитку. Сьогодні ми приймаємо не лише історичну схему М. Грушевського, а й його погляди.

При згадці про Київську Русь постає питання: котрий з двох термінологічних варіантів — “Історія Руси-України” чи “Історія України-Руси” більш прийнятний у світлі критеріїв історичної думки, згідно із заголовком капітальної, на жаль, незакінченої скарбниці української бувальщини М. Грушевського. Як один, так і другий варіант мають свій глузд. У першому пріоритет віддано хронологічному порядку, другий подано в дусі історично-легітимного наслідування. Бо перший, найстарший, історичний період державності на етнографічно українській території — Київська Русь є початком, тобто невід’ємним компонентом історичного процесу русько-українського Півдня, отже, історії народу, і тим самим історично-легітимно гармонізується з терміном “Україна”.

В історично-легітимному аспекті терміни “Русь” і “Україна” є термінологічними синонімами. У зв’язку з вищезазначеним варто пригадати, що якогось містичного, єдиного “праруського народу” з “праруською мовою”, видуманих деякими представниками московсько-російської історіографії, не було. Історичний процес етногенетичного аспекту середньо- й східноєвропейського простору розвивався шляхом диференціації в діаметрально різних антропо-географічних і расово — етно-культурних умовах фіно-монголо-московської Півночі й, з другого боку, ірано-слов’янського, русько-українського Півдня, як антиподи різних світів і культур. У світлі вищесказаного містичну концепцію так званих “праруського народу” й “праруської мови” на ґрунті протоісторичного процесу уніфікації треба віднести до “досягнень” історіографічного фольклору.

У зв’язку з вищезгаданими термінологічними проблемами загальноісторичного порядку доречно буде торкнутися деяких питань етнографічного й географічного аспектів. Поняття так званого “скитського мистецтва”, мабуть, не витримає об’єктивної критики в аспекті термінології, бо немає підстав пов’язувати його лише з скитами. Скити могли прилучитися до розвитку згаданого мистецтва згодом, тоді, коли еволюціонували до вищих форм економічно-суспільного й культурного життя. Варто згадати, що вони починали осідати компактними масами приблизно в середині або другій половині IV ст. до н. е.

Важливу роль у початкових фазах розвитку згаданого мистецтва, а відтак і надалі мали відіграти грецькі майстри й вірогідно майстри з автохтонного населення. Термін “скитське мистецтво” треба радше замінити кращим, більш відповідним для тодішньої протоісторичної дійсності терміном “північнопонтійське мистецтво”, як слушно зазначав Вадим Щербаківський. Тут географічний термін ближчий до правди, ніж етно-політичний, бо замість монополізації мистецтва на виключну моральну користь скитів синтезує поняття авторства (грецькі, автохтонні, а згодом скитські майстри).

При уточненні проблем термінологічного аспекту належить торкнутися й питання савроматів — сарматів. Згадані Геродотом савромати, а в римських джерелах “сармати” — це варіанти етно-ономастичного характеру. В науці були спроби відрізнити перших від других (Ростовцев), але достатніх джерельних даних, які підтверджували б таку точку зору, немає. Тому доречно згадати замітку Геродота (IV, 6), в якій він говорить, що скити називаються околотами від імені царя, а скитами називають їх греки.

Отже, існує певна аналогія в аспекті етно-ономастичних варіантів. В науці зустрічаємо штучний термін “сарматизація”, що означає процес об’єднання різних етнічних груп у збірно-етнічному сарматському казані.

Згаданий термін не узгоджується з тодішньою протоісторичною дійсністю. Сармати змінили політично-панівне обличчя східноєвропейської території, прикриваючи назвою місцеве населення, а, по суті, етнічний склад Північного Причорномор'я не дуже змінився після інвазії сарматських племен, і тим самим так звана “сарматизація” не викликала будь-яких серйозних змін етнічно-демографічного характеру.

До речі, між термінами “Скитія” й “Сарматія” існує також різниця в географічному аспекті. Якщо термін “Скитія” є політико-географічним, то термін “Сарматія” — перш за все географічний, територіально ще більше розтягнутий, ніж поняття Геродотової Скитії (тобто “Великої Скитії” на відміну від терміна “Мала Скитія” за Страбоном), бо, згідно з картою Птолемея, Сарматія, крім території колишньої Скитії, включала й далішні простори на захід, схід і північ, у зв'язку з чим Птолемей ділить її (Сарматію) на європейську й азійську. У Геродота виступають калліпіді (IV, 17) як “погребені скити”, а мешканці Гелона — “зварваризовані греки” (IV, 108). Стосовно калліпідів — “погребених скитів” — можна припускати, що це було хліборобське плем'я, можливо, протослов'янського походження. Це були скоріше “погребені протослов'яни” з накиненою панівною назвою скитів-завойовників. Також у термінах “скити-орачі”, “скити-хлібороби” (IV, 17—19) треба бачити автохтонних хліборобів, яким накинено панівну назву.

Питання періодизації ранньої історії України поєднує всі доби ранньо-історичного процесу в контексті явищ і подій економічно-соціокультурного й етно-політичного аспекту, отже, автохтонного населення, досягнень грецької колонізації та номадів-завойовників, організаторів примітивних форм державного життя (кіммеро-скито-сарматські періоди). Не ті три основні чинники, які відіграли роль у ранній історії на території України: прото-південно-слов'янські (пра-русько-українські), гелленські й, головне, номадно-іранські перед добою мандрівки народів. Перший чинник характерний автохтонно-хліборобською культурою та формою племінно-громадської організації, другий (грецький) — досягненнями економічно-культурного й соціо-політичного життя, третій (номадно-іранський) творив динамізм історичного життя та релятивно стабільні форми державної організації, побудованої на основах євразійського побуту.

Термінологія з ономастикою й топонімікою та періодизація потребують уточнення й формулювання згідно з джерельно-фактологічним матеріалом, науковим об'єктивізмом та етнографічними принципами, а не політично-імперськими. У зв'язку з вищезазначеним доречно було б запропонувати орієнтаційну схему періодизації з углядженням згаданих домінуючих факторів, які брали участь у цілому контексті ранньоісторичного процесу на землях України:

1) Кіммерійці й рання доба заліза та етнічно-переселенські рухи на просторах Євразії.

2) Перші можливі літературні сліди протослов'ян на території України, розквіт грецької колонізації та ранньоіранський період Північного Причорномор'я — доба Геродотової “Скитії”.

3) Змішування грецької культури з культурою автохтонного населення земель України та скито-сарматських племен (релятивний культурний синкретизм геллено-автохтонних праукраїнських та пізньоіранських, скито-сарматських компонентів, не виключено під впливом гелленістичної культури).

4) Переселення народів і його наслідки: занепад сарматів, гунни розбивають готів і втрачають свою політичну силу. Східні слов'яни виходять на історичну арену.

5) Анто-східнослов'янський період та ранній процес консолідації русько-українських племен як ранньоісторичний вступ до появи Київської Русі.

Подана схема періодизації ранньої історії Русі-України має об'єктивні дані стати матеріалом для академічної дискусії з метою остаточного її сформулювання.

Д. Н. КОЗАК (Київ)

Основні напрями етногенетичного розвитку племен України в I тис. н. е. (проблема етногенезу слов'ян)

У 80-х роках ХХ ст. сформувалася українська (київська) школа археологів-славістів і набула остаточного вигляду концепція походження, а також ранньої історії слов'ян. Цьому передували тривалий період широкомасштабних польових досліджень. Активно вивчалися пам'ятки ранньосередньовічного періоду на Дністрі (В. Д. Баран). Було виявлено і досить ґрунтовно вивчено не відомий раніше пласт пам'яток I—II ст. н. е. на Поділлі і Волині — зубрицька культура (Д. Н. Козак). У Подесенні і Подніпров'ї розкопано ряд нових поселень і могильників пізньозарубинецької і київської культур (Р. В. Терпиловський, Н. С. Абашина). У монографіях ці матеріали були відповідним чином інтерпретовані, що дало змогу охарактеризувати етнокультурні процеси, які відбувалися на території між Західним Горбом, Дністром і Дніпром протягом I тис.

Зіставлення нових даних, одержаних археологами, і писемних джерел дало можливість пов'язати ці процеси з динамікою європейської історії.

Концепція українських археологів ґрунтується на автохтонності слов'янського етносу між Дніпром і Одрою, врахуванні одночасно важливої ролі міграцій, які стимулюють етнічний процес.

Методологічною основою київської концепції є положення, згідно з яким формування слов'янства мало поетапний характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнічними групами: балтами — на півночі і сході, іраномовними племенами — на півдні, германцями — на заході і фракійцями — на південному заході.

До рубежу III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив в основному між Віслою і Одрою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської і кльошової культур. З виникненням зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена разом з місцевими компонентами (балтськими, іраномовними), центр слов'янської історії перемістився в межиріччя Вісли і Дніпра.

На території Польщі синхронна їм пшеворська культура, сформована в основному східногерманськими племенами під впливом кельтської культури, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але в матеріальній культурі до VI ст. слов'яни з пшеворського ареалу пам'яток не мали. Винятком є пшеворські пам'ятки Верхнього Подністров'я і Волині, які ілюструють процес асиміляції праслов'янами (носіями поморсько-кльошової культури) германського компонента.

У другій половині I ст. н. е. значною мірою під ударами кочівницьких сарматських племен зарубинецька культура Подніпров'я завершує цикл свого розвитку. Основна маса населення залишає свої домівки і йде в лісові райони Верхнього Подніпров'я і Подесення, частково — у південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни асимілюються з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення кількох груп своєрідних так званих пізньозарубинецьких пам'яток.

Зарубинецьке населення, яке залишилося в Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими східнопшеворськими племенами, а також увібравши деякі балтські та сарматські елементи, створило інші групи пізньозарубинецьких пам'яток. На жаль, вони поки що досліджені незадовільно.

Дослідники виділяють кілька типів старожитностей, залишених змішаним балто-слов'янським, слов'яно-германським населенням або одним і тим же етносом, але з різними етнографічними рисами. Це означає, що в Середньому і Верхньому Подніпров'ї і Подесенні наприкінці I—II ст. проходили активні асиміляційні процеси, які привели під впливом черняхівської культури до утворення київської культури також незавершеної етністичної спільності. В ареалі цієї культури у V—VI ст. формується своєрідна група ранньосередньовічного слов'янського етносу, позначена балтськими впливами.

Дещо іншим шляхом проходив процес розвитку слов'янських старожитностей у західній частині України.

В середині I ст. н. е., приблизно в той же час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена прип'ятського Полісся мігрували з насиджених місць на південь, в райони Волині і Подністров'я. Причину їх раптової втечі слід шукати в екологічній катастрофі, різкому підвищенні вологості ґрунту, що в болотистих районах є дуже небезпечним явищем, можливо, ерозії ґрунту.

В процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури — нащадками поморсько-кльошових племен, що асимілювали якусь частину германців, які проживали на Волині і Подністров'ї, створюються у другій половині I ст. н. е. пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Подніпров'я, особливо Південного Побужжя, і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком зрозуміло, оскільки обидві етнокультурні спільності мають єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що походить від поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток були, ймовірно, венеди, описані Тацитом.

На дальший процес етнокультурної історії України справляли значний вплив події, що відбувалися на кордонах Римської імперії, в Подунав'ї. Маркоманські війни, в яких проти Риму виступили племена сарматів, германців, дакійців, завершилися повною перемогою імперії і приєднанням до неї Дакії. Остання стала черговою римською провінцією. Ця подія впритул наблизила кордони імперії до народів карпатського регіону, Подністров'я і Подніпров'я. Розпочалося налагодження і до II ст. встановилися тісні контакти, як торгові, так і культурні, між людьми, що жили на цих землях. Рим потребував рабів, зерна, м'яса, а варвари — вина, тканин, предметів розкоші, срібних денаріїв. Важливе значення надавалося також налагодженню відносин імперії з античними містами Північного Причорномор'я, які в II ст. переживали період нового економічного і культурного піднесення.

Протягом II ст. н. е. відбувався процес нівелювання культурних рис зубрицьких і пізньозарубинецьких пам'яток, що відображав посилення інтеграційних явищ між різними етнографічними групами давніх слов'ян,

створення єдиної давньослов'янської спільності на території сучасної Правобережної України.

Саме в цих умовах на більшій частині України формується черняхівська культура — культура римських впливів. У Подніпров'ї носіями черняхівських пам'яток стали південна частина пізньозарубинецьких слов'янських племен, скіфо-сарматське осіле населення, у Подністров'ї — венеди — носії пам'яток зубрицької культури, у карпатському регіоні — дакійці. Тісні стосунки з більш розвинутими суспільствами півдня Європи, античною цивілізацією справили величезний вплив на економічний, соціальний та культурний розвиток народів Вісло-Дніпровського межиріччя, насамперед слов'ян. За умов прогресуючого господарства, зокрема землеробства та ремесел, сприйняття культурних цінностей провінційно-римського світу, різкого розвитку соціальних відносин, характерного для черняхівської культури, відбувалося зближення різних етносів та їх інтеграція.

Цей позитивний процес був перерваний в останній чверті II ст. внаслідок вторгнення з Північно-Західної Європи германських племен, основу яких становили готи і гепіди. Захопивши Волинь і Поділля, готи розірвали значною мірою єдиний у Вісло-Дніпровському межиріччі слов'янський масив і до середини III ст. встановили контроль над основною частиною слов'ян, скіфо-сарматами, дакійцями. Готи поклали також край пануванню сарматів у Північному Причорномор'ї, знищивши їх основні поселенські райони та торговельні центри.

На наш погляд, більшість слов'ян залишила не лише Волинь і Поділля (наприкінці II — у першій половині III ст.), але й Правобережжя (до кінця III ст.), зосередившись на околицях черняхівського ареалу — у Верхньому Подністров'ї і Верхньому Подніпров'ї — Подесенні. Звідси частина їх мігрувала у більш віддалені південні і східні регіони. Так, сліди венедів чітко зафіксовані у Буржацькому степу (етулійська культура), а також у Середньому Поволжі (іменьківська культура). Пустуючі землі зайняли в основному германські племена,

У зв'язку з цим ми не поділяємо малообґрунтовані твердження В. В. Седова та В. Д. Барана про існування "слов'янських" локальних варіантів у черняхівській культурі. Археологічні матеріали, які б підтверджували цю тезу, відсутні. Всі черняхівські археологічні пам'ятки, виявлені на Правобережній Україні, є скіфо-сарматськими, германськими або ж такими, етнічну ознаку яких не встановлено. З венедями — слов'янами у III—IV ст., за археологічним матеріалом, можна пов'язати лише носіїв київської та зубрицької культур.

У другій половині IV ст. на територію України вторглися зі сходу кочові племена гунів, які ліквідували політичне панування готів у Південно-Східній Європі, підпорядкувавши їх своєму впливові. Цим скористалися слов'яни. У війні, яка тривала, на думку готського історика Йордана, з перемінним успіхом, зрештою, перемогли слов'яни. Готи на початку V ст. залишили територію України. Вважаємо, що в боротьбі з готами сформувалося перше протодержавне утворення слов'ян — союз племен на чолі з дулібами, який проіснував до середини — кінця VII ст. і був розгромлений, очевидно, кочівниками-аарами. Центр дулібського союзу знаходився у Подністров'ї і Волині.

Раннє середньовіччя — період, коли слов'яни повною мірою заявили про себе в Європі, перемістившись з України в Подунав'я та Центральну Європу.

Відомо три різновиди археологічної культури слов'ян, які належали різним гілкам східного слов'янства: пражко-корчацька, пенківська та

колочинська. Перша, яка сформувалася на основі зубрицької та частини київської культур, належала історичним слов'янам, друга, що виникла на основі київської і частини черняхівської (скіфо-сарматської), — антам, а третя продовжила основні традиції київської культури Верхнього Подніпров'я і Подесення. До кінця VII ст. культурні особливості цих груп нівелиюються і на просторах від Вісли до Дніпра формується єдина східнослов'янська культурно-історична спільність — культура Луки-Райковецької. Дніпровське Лівобережжя займала в цей час окрема група слов'ян, відома як роменсько-боршівська культура. Її генезис пов'язаний з людністю, що залишила пам'ятки волинцівської культури, яка походить, в свою чергу, від повністю асимільованого слов'янами іранського етнічного компонента, очевидно, осілих скіфо-сарматів періоду черняхівської культури.

Історія цих східнослов'янських культурних груп, які належали до великих міжплементних об'єднань, — це історія становлення і етнічного розвитку першої східнослов'янської держави — Київської Русі.

П. П. ТОЛОЧКО (Київ)

До проблеми етнічної історії Київської Русі

Дана проблема постійно привертає увагу дослідників східнослов'янського середньовіччя. Знаходячись на стику ряду дисциплін, вона досліджувалася істориками і археологами, етнографами і філологами, антропологами. Складна сама по собі, тема ця нерідко ставала об'єктом політичних і націоналістичних спекуляцій, намагань утвердити постулат незмінності етнічної ситуації від раннього середньовіччя до наших днів. Інтерполяція сучасної етнополітичної ситуації на далеке минуле призводить до того, що “українські” Київ і Київська Русь протиставляються “російським” Володимирі і Північно-Східній Русі або “білоруському” Полоцьку.

Неупереджений аналіз джерел свідчить, що вже в переддержавний період етнічний розвиток східних слов'ян характеризувався активними консолідаційними процесами. Незважаючи на локальні відмінності, східні слов'яни VI—VIII ст. безсумнівно, становили собою єдиний етнокультурний масив, що складався приблизно з 15 союзів споріднених племен. Ф. Енгельс називав швабів, лангобардів, аквітан та інші племена об'єднання Західної Європи, котрі знаходились приблизно на такому ж етапі етно-політичного розвитку, що і східні слов'яни, “народцями”. Аналогічне визначення можна поширити, очевидно, і на східнослов'янські групи племен.

При з'ясуванні рівня етнічної спільності східних слов'ян переддержавного періоду слід мати на увазі такі літописні зауваження. Перше: окремі східнослов'янські союзи племен отримали свої назви за місцем їх розселення:

“Прозвашася имени своими, гдѣ сѣдше на которомъ мѣстѣ”.

Друге: всі вони мали єдину мову, яка вирізняла їх серед оточуючих народів: “А еє суть инии языци”. І третє: кожна група східних слов'ян мала свої етнографічні особливості: “Имаху бо обычаи свои, и законъ отецъ своих и преданья, каждо свой нравъ”¹.

На етапі формування держави “Русь” процес інтеграції східнослов'янських племен значно прискорився. Однією з характерних його особ-

ливостей була динамізація внутрішньої міграції. Археологічні і писемні джерела свідчать, зокрема, про взаємопроникнення полян на лівий берег Дніпра і сіверян — на правий. У басейні Прип'яті аналогічна картина прослідковується між древлянами і дреговичами, в Західному Побужжі — між дреговичами і волинянами. Слов'янська Новгородщина колонізувалася переважно східними слов'янами з південних земель, хоча мало місце і переселення туди слов'ян західних. У IX—X ст. помітне значне переміщення переселенців у Південну Русь з півночі, котре захопило і представників неслов'янського (балтського й фінно-угорського) населення. На півдні і південному сході Русі інтегрувались у її державну структуру також тюркомовні торки, печеніги, чорні клобуки.

Ці процеси, звичайно, не сприяли збереженню етнографічної чистоти східнослов'янських регіонів, навпаки, розривали її і виводили етнічні процеси на принципово інший рівень розвитку. У перші десятиліття X ст. утверджується нова назва для всіх східних слов'ян — “Русь”. Вона рівнозначно відносилась і до країни, і до її народу. Літописні висловлювання “Русь”, “Руська земля”, “Руські гради”, “ми від роду Руського”, “Руські послы”, “Руські люди”, “Русин”, котрі відомі з текстів договорів Русі з Візантією та інших документів, вказують на активний процес формування етнокультурної та етнополітичної спільності руського народу. В XI—XII ст. назва “Русь” поширюється на всю територію східнослов'янського державного простору і стає єдиною, етновизначальною.

Отже, вся сукупність даних дає можливість зробити такі висновки:

У межах державної території Київської Русі впродовж кінця IX — початку XIII ст. сформувалася відносно єдина етнокультурна і етнополітична східнослов'янська спільність. Її етнічним і етнополітичним ядром була Русь у вузькому значенні слова, або “Внутрішня Русь”, за термінологією іноземних джерел.

Народ, держава і територія розселення мали єдину назву — “Русь”, під якою і були відомі світу.

¹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 11, 13, 14.

А. А. ГОРСКИЙ (Москва)

О летописных “племенах” и древнерусских “землях”

В связи с поставленной темой хотелось бы затронуть два вопроса.

1. Этнополитическая структура славянства в период после расселения VI—VIII вв. и до формирования государств.

После расселения славян появилось множество их территориальных образований, причем структура последних была, как правило, двухступенчатой: несколько небольших общностей объединялись в более крупное целое. В историографии славянские догосударственные общности традиционно обозначаются термином “племена”, а их объединения — “союзы племен”. Соответственно, утвердился такой термин, как “племенная знать”, обозначающий общественную верхушку этих общностей. При рассмотрении процессов образования славянских государств предполагается, что переход к государственности происходил непосредственно от племенной структуры.

Но в источниках понятие “племя” в значении догосударственные славянские общности VII—X вв. не употребляется. Они обозначались терминами, образованными от этнонимов: например, “вятичи” — территория, населенная общностью вятичей, “дерева” — территория, населенная общностью древлян. “Племя” по отношению к славянам раннего средневековья — условный научный термин. Обычно племенами принято называть общности, члены которых объединены кровнородственными связями. Применение данного термина к славянским догосударственным общностям подразумевает, следовательно, что они были именно такими. Однако есть основания полагать, что это не соответствовало действительности.

Большую часть славянских этнонимов догосударственной эпохи составляют названия, образованные от местности обитания, как правило, от особенностей ландшафта или от гидронима. Причем в большинстве случаев место обитания славянских общностей, по которому они получали имя, находится на территории, занятой славянами в процессе расселения; это значит, что этноним появился только при заселении, т. е. он являлся новым. Между тем для “племен” в собственном смысле этого термина свойственна устойчивость этнонима — одного из главных индикаторов этнической самоидентификации. Тот факт, что в ходе расселения у славян происходило массовое появление новых этнонимов, дает основания утверждать, что скрывавшиеся под ними общности — новообразования, сложившиеся в результате миграций из осколков прежних племен или путем смешивания группировок разной племенной принадлежности¹.

“Племенной” была структура славянского (“праславянского”) общества до VI в., до начала расселения. Некоторые из названий праславянских племен, видимо, уцелели в эпоху миграций. В разных частях славянского мира раннего средневековья фиксируются три этнонима — хорваты, сербы и дулебы. В то время как почти все названия славянских общностей имели суффиксы -ан/ян или -ич, перечисленные этнонимы — бессуффиксные. Очевидно, это и есть названия “старых” племен, распавшихся в VI—VII вв. Расселившиеся в различных регионах их осколки сохранили в своих наименованиях память о прежнем племенном устройстве. Новая же структура имела уже чисто территориально-политический характер.

Признание “неплеменного” характера славянской догосударственной этнополитической структуры раннего средневековья позволяет прояснить проблему так называемой “племенной знати”. Положение о существовании у славян такой социальной группы является общепринятым. Действительно, сомнения здесь вроде бы неуместны, поскольку категория, в которую включают племенных вождей, племенных старейшин и языческих жрецов, — явление общеисторическое. И источники не дают оснований усомниться в существовании в славянских догосударственных общностях предводителей-князей и прослойки жрецов. Но когда дело доходит до “племенных старейшин”, категории, без которой невозможно вести речь о видной роли племенной знати (поскольку князь может быть окружен знатью служилой, связанной не с племенными структурами, а отношениями личной преданности своим предводителям, а языческое жречество способно существовать и в государстве), возникают сложности.

Выясняется, что надежных данных о наличии у славян племенных старейшин нет не только для времени существования славянских догосударственных общностей после расселения (VIII в. и позднее), но даже для VI—VII вв. — эпохи расселения! Зато уже с VI—VII вв. фиксируется служилая знать (княжеские дружины), позднее, в период образования государств, игравшая ведущую роль в обществе. Примечательны, в частности, результаты анализа значения термина “жупан”. Обычно считалось, что в

догосударственный период он обозначал у южных и части западных славян племенного старейшину. Однако рассмотрение ранних упоминаний о жупанах показало, что так именовались совсем иные категории: в одних случаях — главы небольших этнополитических общностей, не носившие княжеского титула, в других — княжеские дружинники ².

Молчание источников о племенных старейшинах объясняется тем, что существовали они в праславянских племенах, т. е. в период до расселения, период, в отношении которого данные об общественном строе славян отсутствуют. В ходе же расселения в результате слома старой племенной структуры племенные старейшины утратили свои позиции, уступив место новой, служилой знати, не связанной с родовыми и племенными институтами, формировавшийся по принципу личной преданности предводителю — князю. Именно эта знать заняла ведущие позиции в образовавшихся после расселения территориально-политических общностях и сыграла затем иницирующую роль в образовании славянских государств.

Таким образом, славянские догосударственные общности раннего средневековья фактически неправильно называть “племенами” или “союзами племен”. Можно условно применять к ним термин, употреблявшийся в византийских источниках, — “Славинии”. Формирование славянских государств происходило на основе именно этой постплеменной территориально-политической структуры, а не непосредственно из племенной, как обычно подразумевается в историографии.

2. О происхождении древнерусских “земель”.

В XII в. термин “земля”, ранее применявшийся (в территориально-политическом значении) на Руси только к стране в целом (“Русская земля”), начинает использоваться для обозначения ее составных частей. Уже полтора столетия длится спор, соответствовали или нет *земли* территориям догосударственных общностей — “псевдоплемен” “Повести временных лет”. Историко-географические исследования (А. Н. Насонова и других авторов) показали, что границы княжеств XII—XIII вв. с пределами догосударственной эпохи не совпадали. Но существует мнение, что *земли* не тождественны оформившимся в XII в. княжествам и являют собой не политические единицы, а древние образования, соответствующие этнографическим группам восточного славянства VI—IX вв. ³

Анализ данных источников о том, что включало в себя понятие “земля” в XII—XIII вв., как воспринимали его современники, такую точку зрения не подтверждает. Если бы *земли* были древними этногеографическими образованиями, они бы именовались так и в XI — начале XII в. Между тем для этого периода применение термина “земля” по отношению к отдельным частям государства Русь не прослеживается. Появление в источниках упоминаний отдельных русских *земель* фиксируется со второй четверти XII в., т. е. совпадает по времени с началом “раздробленности”. Термин “земля” в XII—XIII вв. применялся только для фактически самостоятельных политических образований. В источниках встречаем (в порядке хронологии первого упоминания) *земли* Полоцкую, Новгородскую, Черниговскую, Галицкую, Суздальскую (она же Ростовская), Волынскую (она же Владимирская), Смоленскую, Рязанскую, Пинскую, Муромскую. Не именуются *землями* Киевское и Переяславское княжества, возможно, потому, что они целиком входили в понятие “Русской земли” в узком значении.

В ряде случаев *земли* фигурируют в источниках как объекты княжений конкретных князей (галицких — Ярослава Владимировича и Владимира Ярославича, владими́ро-суздальских — Андрея Боголюбского, Мстислава и Ярополка Ростиславичей, Всеволода Большое Гнездо, Ярослава Яросла-

вича). При этом изменение статуса столов внутри *земли* могло повлиять на ее именование (так *Суздальская земля* стала именоваться *Ростовской* после временного перенесения главного княжеского стола в Ростов в середине 70-х годов XII в.). Даже когда имелось древнее название территории, *земля* могла определяться по стольному городу (*Владимирская земля* — по г. Владимиру-Волынскому — вместо *Волынская*).

В случае объединения двух земель под властью одной княжеской династии они начинали рассматриваться как одна земля (после объединения *Галицкой земли* с *Волынской* в середине XIII в. их совокупность стала рассматриваться как *Волынская земля*).

Все это свидетельствует в пользу тождества *земель* и самостоятельных княжеств. Очевидно, термин, обозначающий суверенные государства, был перенесен на русские княжества по мере того, как они начинали рассматриваться современниками в качестве фактически независимых.

Соответственно, говорить о непосредственной территориальной преемственности *земель* XII—XIII вв. по отношению к догосударственным этнополитическим общностям нет оснований. *Земли* формировались на основе территорий *волостей* — составных частей единого государства Русь конца X — начала XII в. по мере закрепления последних за той или иной ветвью княжеского рода Рюриковичей. Волости, в свою очередь, формировались в X в. (в основном в конце столетия, при Владимире) на основе территорий бывших догосударственных общностей, по мере их перехода под власть Киева. Но в XI — начале XII в. состав и пределы волостей менялись в связи с деятельностью князей, усобицами, разделами и дележами территорий, не считаясь с прежними, догосударственными этнополитическими границами. Поэтому и *земли* — крупные самостоятельные княжества XII в. — уже мало походили в своей конфигурации на “Славинии” IX—X вв.

¹ Б у д а н о в а В. П., Г о р с к и й А. А., Е р м о л о в а И. Е. Великое переселение народов: этнополитические и социальные аспекты. — М., 1999. — С. 160—177.

² G o r s k y A. A. On the Origin of the Institution of Zhupans among the Slavs // Arts. XVIII-th International Congress of Byzantine Studies. Selected Papers: Main and Communications. Moscow, 1991. — Vol. 1: History. Sherherdstown, 1996; Б у д а н о в а В. П., Г о р с к и й А. А., Е р м о л о в а И. Е. Указ. соч. — С. 178—195; Г о р с к и й А. А. О “племенной знати” и “племенах” у славян // К 60-летию Б. Н. Флори. — М., 2000.

³ С е д о в В. В. Древнерусская народность. — М., 1999. — С. 230—253.

В. В. СЕДОВ (Москва)

Древнерусская народность и предпосылки ее дифференциации

Существование в X—XI вв. древнерусской (восточнославянской) этноязыковой общности надежно подтверждается данными лингвистики и археологии. В X в. на Восточноевропейской равнине в пределах славянского расселения на смену нескольким культурам, отражающим прежде диалектно-этнографическое членение праславянского этноса, формируется единая древнерусская культура. Ее общее развитие было обусловлено становлением городской жизни с активно эволюционирующей ремеслен-

ной деятельностью, сложением военно-дружинного и административного сословий. Население городов, русская дружина и государственная администрация формировались из представителей разных праславянских образований, что вело к нивелировке свойственных им диалектных и иных особенностей. Предметы городского быта и вооружения становятся однородными, свойственными всему восточному славянству.

Этот процесс затронул и сельских жителей Руси, о чем свидетельствуют погребальные памятники. На смену разнотипным курганам — корчаковского и верхнеокского типа, валообразным (длинным) насыпям кривичей и ильменским сопкам — получают распространение древнерусские по своему строению, обрядности и направлению эволюции однотипные на всей территории Древней Руси. Курганные могильники древлян или дреговичей становятся одинаковыми с синхронными кладбищами кривичей или вятичей. Племенные (этнографические) различия в этих курганах проявляются только в неодинаковых височных кольцах, остальные вещевые находки (браслеты, перстни, серьги, лунницы, предметы быта и др.) имеют общедревнерусский характер.

В этноязыковой консолидации славянского населения Древнерусского государства огромную роль сыграли переселенцы с Дуная. Инфильтрация последних ощущается в археологических материалах Восточной Европы начиная с VII в. В это время она затронула преимущественно днепровские земли.

Однако после разгрома Великоморавской державы многочисленные группы славян, покинув обжитые дунайские земли, расселяются по Восточноевропейской равнине. Эта миграция, как показывают многочисленные находки дунайского происхождения, в той или иной степени характерна для всех областей, ранее освоенных славянами. Дунайские славяне стали наиболее активной частью восточного славянства. Среди них было немало высококвалифицированных ремесленников. Имеются основания утверждать, что быстрое распространение гончарной керамики среди славянского населения Восточной Европы было обусловлено инфильтрацией в его среду дунайских гончаров. Дунайские мастера дали импульс развитию ювелирного, возможно, и других ремесел Древней Руси.

Под влиянием дунайских переселенцев господствовавший прежде языческий обряд кремации умерших в X в. стал вытесняться подкурганными ямными трупоположениями. В Киевском Поднепровье в X в. ингумации уже доминировали на славянских курганных некрополях, т. е. на столетие раньше официального принятия христианства Русью. Севернее, в лесной зоне вплоть до Ильменя, процесс смены обрядности протекал во второй половине X в.

Материалы языкознания также свидетельствуют о том, что славянство Восточноевропейской равнины пережило общедревнерусскую эпоху. К такому выводу подвели лингвистические изыскания ученых конца XIX — начала XX вв. Итоги их были подведены выдающимся филологом-славистом, диалектологом и историком русского языка Н. Н. Дурново в книге “Введение в историю русского языка”, вышедшей в 1927 г. в Брно.

Этот вывод вытекает из комплексного анализа памятников письменности Древней Руси. Хотя большинство их, в том числе летописи, написано на церковно-славянском языке, в ряде этих документов нередко описываются эпизоды, язык которых отступает от норм церковно-славянского и является древнерусским. Имеются и памятники, написанные на древнерусском языке. Таковы Русская правда, составленная в XI в. (дошла до нас в списке XIII в.), многие грамоты, свободные от элементов церковно-славянского, “Слово о полку Игореве”, язык которого

приближается к живой речи тогдашнего городского населения Южной Руси; некоторые Жития святых и др.

Анализ письменных памятников позволил исследователям утверждать, что в истории славянских языков Восточной Европы был период, когда на всем пространстве расселения восточного славянства однонаправлено (в отличие от славян, проживавших в бассейнах Вислы, Одера и Эльбы, а также Балкано-Дунайском регионе) зарождались новые языковые явления и также развивались некоторые прежние праславянские процессы.

Единое восточнославянское этноязыковое пространство не исключает диалектного многообразия. Его полная картина не может быть восстановлена по письменным памятникам. Судя по материалам археологии, диалектное членение древнерусской общности было достаточно глубоким и обусловлено расселением на Восточноевропейской равнине славян весьма различных племенных групп и взаимодействием их с неоднородным в этническом отношении субстратным населением.

Об этническом единстве славянского населения XI—XIII вв., расселившегося на пространствах Восточноевропейской равнины и именуемого русью, достаточно отчетливо говорят и исторические источники. В “Повести временных лет” русь в этнографическом, языковом и политическом плане противопоставляется полякам, грекам-византийцам, венграм, половцам и другим этносам того времени. На основе анализа памятников письменности А. В. Соловьев показал, что в течение двух столетий (911—1132 гг.) понятия “Русь” и “Русская земля” означали все восточное славянство, всю страну, заселенную им.

Во второй половине XII — первой трети XIII в., когда Древняя Русь распалась на ряд феодальных княжеств, проводивших или пытавшихся проводить самостоятельную политику, единство древнерусской народности продолжало осознаваться: вся Русская земля противопоставляется обособившимся вотчинам, нередко враждовавшим между собой. Идеей единства Руси проникнуты многие художественные произведения того времени и былины. Яркая древнерусская культура в это время продолжала поступательное развитие на всей территории восточного славянства.

Со середины XIII в. восточнославянский ареал оказался расчлененным в политическом, культурном и экономическом отношениях. Прежние интеграционные процессы были приостановлены. Древнерусская культура, уровень развития которой во многом определяли города с высокоразвитыми ремеслами, перестала функционировать. Многие города Руси оказались разоренными, жизнь в других на какое-то время пришла в упадок. В ситуации, сложившейся во второй половине XIII—XIV вв., дальнейшее развитие общих языковых процессов на всем обширном восточнославянском пространстве стало невозможным. В разных регионах появлялись локальные языковые особенности, древнерусский этнос прекратил свое существование.

Основой языкового развития различных регионов восточного славянства стала не политико-экономическая и культурная дифференциация ареала. Становление отдельных языков было обусловлено в большей степени исторической ситуацией, имевшей место в Восточной Европе в середине и второй половине I тыс. н. э.

Достаточно определенно можно утверждать, что белорусы и их язык были результатом балто-славянского симбиоза, начавшегося в середине I тыс. н. э., когда на древней балтской территории появились первые группы славян, и завершившегося в X—XII вв. Основная масса балтов не покинула мест своего обитания и в результате славянизации влилась в сла-

вянский этнос. Это западнорусское население Великого княжества Литовского постепенно трансформировалось в белорусский этнос.

Основой украинской народности стали потомки антов. Однако было бы некорректным прямолинейно возводить украинцев к антам. Анты — одна из диалектно-культурных групп славянства, сформировавшаяся в позднеримские времена в условиях славяно-иранского симбиоза. В период переселения народов значительная часть антских племен мигрировала в балкано-дунайские земли, где участвовала в этногенезе дунайских сербов и хорватов, поэльбских сербов, болгар и др. Тогда же крупный массив антов переместился на среднюю Волгу, где ими создана именьковская культура.

В Днепро-Днестровском регионе прямыми потомками антов были летописные хорваты, тиверцы и уличи. В VII—IX вв. наблюдается некоторое смешение славян, вышедших из антской общности, со славянами дулебской группы, а в период древнерусской государственности, очевидно, под натиском степных кочевников — инфильтрация потомков антов в северном направлении.

Своеобразие культуры потомков антов в древнерусский период проявляется прежде всего в погребальной обрядности — курганный обряд погребения в их среде не получил распространения. В этом ареале и развились основные украинские говоры.

Более сложным был процесс формирования русской народности. В целом северновеликоруссы — это потомки тех славянских племен, которые, выйдя из венедской группы праславянской общности (Повисленье), расселились в середине I тыс. н. э. в лесных землях Восточноевропейской равнины. История этих переселенцев была неоднозначной. Те славяне, которые осели в Верхнем Поднепровье и Подвинье, т. е. древнем балтском ареале, после распада древнерусской народности вошли в состав формирующихся белорусов. Отдельные диалектные области составляли Новгородская, Псковская земли и Северо-Восточная Русь. В X—XII вв. это были диалекты древнерусского языка, которые позднее, по всей вероятности, приобрели самостоятельное значение. Все эти территории до славянского освоения принадлежали различным финским племенам, влияние которых на древнерусский язык было незначительным.

Ядром южновеликорусов стали славяне, возвратившиеся из Среднего Поволжья (тоже потомки антов) и осевшие в междуречье Днепра и Дона (волынцевская, роменская, боршевская культуры и синхронные им окские древности).

Цементирующими в становлении русского языка стали средневеликорусские говоры, начало сложения которых, нужно полагать, восходит к X—XII вв., когда имело место территориальное смешение кривичей (будущих северновеликорусов) с вятичами (южновеликорусская группа). Со временем полоса формирования средневеликорусских говоров расширилась. Центральное положение в ней занимала Москва. В условиях сложения единой государственности и создания культуры Московского государства средневеликорусские говоры стали консолидирующим моментом в постепенном формировании единого этноязыкового целого. Присоединение к Москве Новгорода и Пскова расширило территорию становления русского этноса.

О. П. МОЦЯ (Київ)

Дві імперії — два етноси?

У рамках розгорнутої дискусії слід ще раз звернутися до тези, що вже неодноразово використовувалася в попередні десятиліття: “Подібно до того як імперія Карла Великого передуює появі сучасних Франції, Німеччини та Італії, так і імперія Рюриковичів передуює появі Польщі, Литви, прибалтійських поселень, Туреччини і самої Московії”¹. В принципі це твердження не викликає заперечень — роль обох імперій в історії Західної та Східної Європи в часи середньовіччя дійсно була значною. Стадіальна близькість в їх історичному розвитку також дає можливість проводити між ними аналогії. Але, говорячи про стадіальну близькість цих утворень, не слід забувати і про їх певну хронологічну асинхронність.

Назва “франки” з’являється в III ст. н. е. Так римляни називали численні племена германців, які мали власні самоназви. Вже вищезгаданому Карлу Великому (768—814 рр.) в результаті військових походів проти саксів, лангобардів, баварців, авар, деяких західнослов’янських племен, після експансії за Піринеї, коли була створена Іспанська марка (владу цього імператора визнавали і королі Галісії та Астурії), вдалося створити значне за розмірами державне утворення з різноманітним в етнічному плані населенням, насамперед романським та германським.

На думку дослідників, відсутність міцних економічних зв’язків між складовими частинами імперії призвела до того, що подальший історичний розвиток відбувався не в її кордонах, а в межах окремих народностей і племен або більш-менш споріднених їх утворень². Після смерті Карла імперію спочатку поділили між собою його спадкоємці, а потім вона остаточно розділилася на три частини. Це було закріплено Верденським договором 843 р., підписаним онуками войовничого імператора. Один з них, Карл Лисий, отримав володіння на захід від Рейна — Західнофранкську державу (майбутню Францію). Другий, Людовік Німецький, — на схід від цієї річки — Східнофранкську державу (майбутню Німеччину). А старший, Лотар, — територію по Рейнському Лівобережжю (майбутню Лотарингію) й Північну Італію. Розпад Каролінгської імперії на три частини став важливим етапом в історії Франції, Німеччини й Італії.

Ми не будемо висвітлювати подальші перипетії в історії згаданих вище країн. Для нас головне інше — жоден дослідник не говорить про існування єдиного етносу в імперії Карла Великого. А процеси формування сучасних народів не проходили гладко. Наприклад, у Франції спочатку сформувалися дві близькі народності — південнофранцузька (провансальська) й північнофранцузька, з яких пізніше виникла єдина нація.

Пізніше “стартувала” імперія Рюриковичів: спочатку, у 852 р., “...коли почав Михайло царствувати, стала називатися [наша земля] Руська земля. А про се ми довідалися [з того], що за сього цесаря прихотила Русь на Цесарград, як ото писав [Георгій] у літописанні грецькому”. Через тридцять років, після об’єднання Південної та Північної Русі, “... сів Олег князувати в Києві, і мовив Олег: “Хай буде се мати город руським”³.

Країна, в якій керівництво здійснювалося в основному з єдиного центру, проіснувала до першої третини XII ст. Однак і в часи феодальної роздробленості, коли Русь була поділена на дванадцять земель — князівств (розчленування на більш дрібні наділи продовжувалось і згодом), їх очолювали представники різних гілок роду Рюриковичів (хоч вони дедалі час-

тіше воювали один з одним). Специфіка феодальних відносин на європейському Сході та європейському Заході призводила до більшої консервації родинних відносин між представниками правлячої еліти.

Радянські історики розглядали етнічні процеси, що відбувалися в давньоруські часи, лише в одній площині — з точки зору “Тез про 300-річчя возз’єднання України з Росією (1654—1954 рр.)”, де, зокрема, вказувалося: “Російський, український і білоруський народи ведуть своє походження з єдиного кореня — давньоруської народності, що створила давньоруську державу — Київську Русь... Поступово з єдиної давньоруської народності утворились три братні народності — російська, українська та білоруська...”. Тому інші погляди на цю проблему, котрі могли з’явитись у спеціалістів різних дисциплін, було “задавлено на корню” партійним керівництвом СРСР.

Проблема ця потребує подальшого вивчення, після чого можна буде підтримувати або заперечувати тезу про подібність чи кардинальну відмінність у етнічному розвитку населення обох вищезгаданих середньовічних імперій.

На наш погляд, для кінця I — початку II тис. н. е. більшість людей у Східній Європі, насамперед селяни, була в сучасному розумінні цього терміна безетнічною (мабуть, це відноситься і до інших європейських територій). Щодо цього ми підтримуємо думку М. І. Козлова⁴. Смерд чи ремісник під Галичем, Полоцьком або Новгородом Великим навряд чи відчував свою спільність з тими, хто проживав на віддалених від нього територіях, їх “світи” були набагато меншими й більш локальними та й контакти з іншими землями — лише випадковими і епізодичними.

Носіями інтегруючих тенденцій на Русі були самі Рюриковичі та їх безпосереднє оточення. Однак розвал імперії в першій третині XII ст. поклав початок затуханню цього каналу розвитку тісних взаємовідносин. Остаточну крапку в ньому поставила глобальна катастрофа першої половини XIII ст. — навала орд хана Батия, коли значна частина елітарних прошарків східнослов’янського суспільства була знищена. А основною причиною розпаду імперії Карла Великого (і припинення інтеграційних етнічних процесів), мабуть, були суперечки між його нащадками та економічна роз’єднаність регіонів. Останній фактор був характерним і для Русі (як і для всього феодального світу на цьому етапі його розвитку). Пізніше, в новій історичній ситуації, почали створюватися три нові східнослов’янські спільності — спочатку народності, а потім нації.

Звичайно, цей висновок не є “істиною в останній інстанції”. Етнічні процеси в середньовічні часи потребують подальших досліджень на новому рівні розвитку історичної науки, позбавленої політичної заангажованості. Відстоювання ж тези про міцні й всесторонні зв’язки різних соціальних груп населення Східної Європи в IX—XIII ст. не дає змоги достатньо обґрунтовано, з нашої точки зору, вказати причини такого швидкого поділу східних слов’ян на три гілки. Про це опосередковано свідчать і недавні події в їх історії: незважаючи на настирливе декларування тези про існування “нової історичної спільності людей — радянського народу”, ми залишились українцями, росіянами, білорусами.

¹ М а р к с К. Разоблачения дипломатической истории XVIII века // Вопросы истории. — 1989. — № 4. — С. 4.

² Всемирная история. — М., 1957. — Т. 3. — С. 160.

³ Літопис Руський. — К., 1989. — С. 11, 13.

⁴ К о з л о в М. И. Динамика численности народов. — М., 1969. — С. 62—64.

Э. М. ЗАГОРУЛЬСКИЙ (Минск)

О времени и условиях формирования древнерусской народности

В последние годы древнерусская народность подверглась яростным нападкам. Даже сомнения в ее существовании приобрели форму голословного отрицания. Так, в вышедшей в Белоруссии большим тиражом книге “100 вопросов и ответов по истории Беларуси” на вопрос: “Была ли древнерусская народность?” дается такой категорический ответ: “Нет, ее придумали русские историки”. Как и на заре развития науки об этногенезе славян, предлагается выводить современных русских, украинцев и белорусов непосредственно из летописных восточнославянских племен, минуя общую для них стадию древнерусской народности, и даже из более древних структур, носителей археологических культур догосударственного периода. Голое отрицание этого основывается ни на каких-либо новых научных исследованиях и аргументированном пересмотре прежних представлений об этом важном этапе в истории восточнославянских народов. Все это можно было бы отнести к разряду курьезов нашего политизированного времени, если бы тему о древнерусской народности не исключали из школьных и вузовских программ и учебников по истории.

Хотелось бы этого кому-то или нет, но древнерусская народность — исторический факт. Она в полной мере соответствует требованиям и признакам, которые присущи подобному типу исторической и этнической общности. Вместе с тем, она не была уникальным историческим явлением, присущим только восточнославянским народам.

Определенные закономерности и факторы обуславливают формы этнических процессов, возникновение этносоциальных сообществ с присущими им обязательными признаками. Современная наука рассматривает народность как особый тип этнической общности, который занимает историческую нишу между племенем и нацией.

Переход от первобытности к государственности повсюду сопровождался этнической трансформацией предшествующих этносов и появлением народностей, формировавшихся на основе первобытных племен. Народность, таким образом, — это не только этническая, но и социальная историческая общность людей, характерная для нового и более высокого по сравнению с первобытным (родо-племенным) состоянием общества. У всех славян народности повсюду соответствуют способу производства и общественным отношениям.

Политическая система Руси определяла и характер этнического состояния. Племена ушли в прошлое, и их место заняла народность. Как и любая другая историческая категория, она имеет свои признаки. Важнейшие из них: язык, культура, этническое самосознание, территория. Все это было присуще и населению Руси IX—XIII вв.

Дошедшие до нас разнообразные письменные источники (летописи, литературные произведения, отдельные надписи) свидетельствуют об общем языке восточных славян. Аксиомой является представление, что языки современных восточнославянских народов развились на общей древнерусской основе.

Отдельные факты, не укладывающиеся в эту схему, не могут опровергнуть в целом идею о существовании древнерусского языка. И в западных землях Руси, несмотря на скудость дошедшего до нас лингвистического материала, язык был тот же — древнерусский. Представление о нем дают

фрагменты, которые были включены в общерусские своды местных западно-русских летописей. Особенно показательна прямая речь, адекватная живому разговорному языку этого региона Руси.

Язык Западной Руси представлен и в надписях на пряслицах, обломках посуды, “Борисовых” и “Рогволодовом” камнях, берестяных грамотах. Особый интерес представляет берестяная грамота из Витебска, на которой текст сохранился полностью.

Русь занимала обширные просторы Восточной Европы и было бы наивно полагать, что древнерусский язык не имел диалектов, местных особенностей. Но они не выходили за рамки диалектов, от которых не свободны и современные восточнославянские языки. Различия в языке могли иметь и социальные корни. Язык образованного княжеского окружения отличался от языка простого горожанина. Последний отличался от языка сельского жителя. Единство языка осознавалось населением Руси и не раз подчеркивалось летописцами.

Единообразие присуще и материальной культуре Руси. Практически невозможно отличить большую часть предметов материальной культуры, изготовленных, например, в Киеве, от аналогичных предметов из Новгорода или Минска. Это же убедительно доказывает существование единого древнерусского этноса.

К числу признаков народности особо следует отнести этническое самосознание, самоназвание, представление людей о своей родине, ее географических пространствах.

Именно формированием этнического самосознания завершается процесс складывания этнической общности. Славянское население Руси, в том числе ее западных земель, имело общее самоназвание (“Русь”, “русские люди”, “русичи”, “русины”) и осознавало себя как один народ, живущий на одном географическом пространстве. Осознание единой Родины сохранялось и в период феодальной раздробленности Руси.

Общее этническое самосознание закрепились на Руси рано и очень быстро. Уже первые дошедшие до нас письменные источники убедительно говорят об этом (см., например, “Договор Руси с греками” 944 г., заключенный от “всех людей Руския земля”).

Этнонимы “русин”, “русич”, не говоря уже о названии “русский”, функционировали и во времена Великого княжества Литовского и Речи Посполитой. Белорусский первопечатник Франциск Скорина (XVI в.) в полученном им дипломе Падуанского университета назван “русином из Полоцка”. Название “русский” — общее самоназвание восточных славян, показатель единого восточнославянского этноса, выражение его самосознания.

Осознание русским народом единства своей территории (не государства), которую он должен был защищать от иноземцев, особенно сильно выражено в “Слове о полку Игореве” и “Слове о погибели Русской земли”.

Единый язык, одна культура, название, общее этническое самосознание — такой мы видим Русь и ее население. Это и есть единая древнерусская народность. Осознание общего происхождения, единых корней — характерная черта менталитета трех братских восточнославянских народов, которую они пронесли через столетия и о чем нам, наследникам Древней Руси, никогда не следует забывать.

Несомненный факт реального существования древнерусской народности отнюдь не означает, что в этом вопросе отсутствуют неисследованные аспекты.

В советской историографии получила распространение идея, что формирование древнерусской народности происходило в период сущест-

воваия Древнерусского государства на базе восточнославянских группировок (“летописных племен”), объединенных в рамках одного государства. В результате укрепления внутренних связей (экономических, политических, культурных) постепенно нивелировались племенные особенности и утверждались единые черты, свойственные единой народности. Завершение процесса формирования народности относили к XI—XII вв. Такая идея, как теперь выясняется, была порождена ошибочным представлением об автохтонности славянского населения на всем пространстве Древнерусского государства. Это позволяло предполагать, что славяне прошли здесь путь эволюции от первичных племен к племенным союзам, а после объединения союзов — в рамках Древнерусского государства.

С точки зрения современных представлений о механизме этнообразования, такой путь формирования древнерусской народности выглядит парадоксальным, вызывает вопросы и даже сомнения. В самом деле, в условиях расселения восточнославянского этноса на больших пространствах в те исторические времена, когда еще не сложились в достаточной мере экономические предпосылки для глубокой интеграции, регулярных внутриэтнических контактов, охватывающих всю занятую восточными славянами обширную территорию, трудно представить, какие причины нивелировки местных этнокультурных особенностей и утверждения общих черт в языке, культуре и самосознании, т. е. всего того, что присуще народности. Трудно согласиться с таким объяснением, когда в качестве основного теоретического аргумента выдвигается факт образования Киевской Руси. Ведь политическая подчиненность отдельных земель киевскому князю не могла стать ведущим фактором новых этнообразовательных процессов и внутриэтнической консолидации. Конечно, имели место и другие факторы, которые способствовали интеграционным процессам. Но есть один очень важный теоретический момент, который не позволяет принимать традиционное объяснение механизма образования древнерусской народности.

Известно, что большая территория расселения этноса в условиях господства натурального хозяйства и слабого развития экономических связей не только затрудняет внутриэтнические контакты, но и является одной из причин возникновения местных культурно-этнических особенностей. Именно в результате расселения на больших пространствах распалась праиндоевропейская общность и возникла индоевропейская семья народов. Также выход славян за пределы своей прародины и расселение их на большой территории привели к их разделению на отдельные ветви. Это общая закономерность этногенеза народов. Большинство ученых пришло к выводу, что новые этносы возникают и первоначально обитают на небольшой территории. Поэтому трудно согласиться с утверждениями, что формирование древнерусской народности проходило на всей обширной территории Руси XI—XII вв.

Другим мощным “разрушительным фактором”, приводящим к разделению этносов, является действие этнического субстрата. Уже ни у кого не вызывает сомнений тот факт, что восточным славянам на территории их расселения предшествовали разные неславянские народы (балтские, финно-угорские и др.), с которыми славяне поддерживали активные межэтнические отношения. Это тоже не способствовало консолидации восточнославянского этноса. Славяне, несомненно, испытали на себе разрушительное действие разных субстратов. Иными словами, с позиций теории этногенеза традиционное объяснение механизма формирования древнерусской народности выглядит уязвимо. Нужны иные объяснения, и они есть.

Безусловно, история восточных славян развивалась по иному сценарию, и основы древнерусской народности вызревали значительно раньше и далеко не на всей территории будущей Руси. Наиболее вероятным очагом восточнославянского расселения была относительно небольшая область, включающая южную Белоруссию и северную Украину, куда приблизительно в VI в. мигрировала часть племен с культурой пражского типа. Здесь постепенно сложился ее своеобразный вариант, получивший название Корчак. До прихода славян в этом регионе были распространены археологические памятники, близкие банцеровско-колочинским, которые не выходили за рамки балтского гидронимического ареала и потому могут быть соотнесены с балтскими племенами.

В археологических комплексах культуры Корчак встречаются предметы, относящиеся к названным памятникам или связанные с ними по происхождению. Это свидетельство смешения славян с остатками местного балтского населения. Существует мнение, что балтское население здесь было сравнительно редким. Когда в VIII—IX вв. на основе культуры Корчак разовьется культура типа Луки-Райковецкой, в ней уже не будут прослеживаться элементы, которые можно было соотнести с балтами.

Следовательно, к VIII в. ассимиляция балтов здесь завершилась. Славяне этой области, включая часть местного населения, могли испытать воздействие балтского субстрата, возможно, незначительного, но сказавшегося на их культурной и этнической природе. Это обстоятельство могло положить начало выделению их как особой (восточной) группы славян. Возможно, именно здесь были заложены основы восточнославянского языка.

Только на этой территории Восточной Европы сохранилась раннеславянская гидронимика. К северу от Припяти ее нет. Там славянская гидронимика относится к восточнославянскому лингвистическому типу. Отсюда можно сделать вывод, что, когда позже славяне начали расселяться по пространствам Восточной Европы, их уже нельзя отождествлять с общеславянским этносом. Это была выделившаяся из раннеславянского мира группа восточных славян со специфической культурой и особым (восточнославянским) типом речи. В связи с этим стоит вспомнить высказанную А. Шахматовым догадку о формировании восточнославянского языка на относительно небольшой территории украинской Волыни и о миграции восточных славян отсюда в северном направлении. Эту область вместе с южной Белоруссией можно считать прародиной восточных славян.

Во время пребывания славян на этой территории у них произошли важные изменения: нивелировались некоторые племенные особенности, которые могли быть в начальном периоде миграции из прародины; сложились основы восточнославянского строя речи; оформился присущий им тип археологической культуры. Есть основания предполагать, что именно в это время за ними закрепилось общее самоназвание “Русь” и возникло первое восточнославянское государственное объединение с династией Кия. Таким образом, именно здесь сложились основные признаки древнерусской народности.

В таком новом этническом качестве восточные славяне в IX—X вв. стали заселять земли севернее Припяти, которые Константин Багрянородный называет “Внешней Русью”. Вероятно, эта миграция началась после утверждения в Киеве Олега. Славяне расселялись как один народ со сложившейся культурой, что предопределило единство древнерусской народности на длительное время. Археологическим свидетельством этого процесса является повсеместное распространение сферических курганов с одиночными трупосожжениями IX—X вв. и появление первых городов.

Историческая обстановка способствовала быстрому и успешному расселению восточных славян, поскольку этот регион уже контролировался Олегом и его преемниками.

Славяне отличались более высоким уровнем хозяйственного и социального развития, что тоже способствовало успеху расселения.

Относительно поздняя миграция восточных славян за пределы своей прародины как достаточно монолитной общности ставит под сомнение существование у тех из них, что расселились северней Припяти, так называемых племенных союзов (кривичи, дреговичи, вятичи и др.). Славяне уже успели выйти за рамки племенного строя и создать более прочную этническую и политическую организацию. Однако, расселившись на больших пространствах, древнерусский этнос оказался в сложной ситуации. На этой территории продолжали оставаться разные группы местного неславянского населения. На землях современной Белоруссии и Смоленщины жили восточные балты; на северо-востоке Руси проживали финно-угорские народы; на юге — остатки ираноязычных и тюркских народов.

Славяне не истребили и не вытеснили местное население. В течение нескольких веков здесь имел место симбиоз, сопровождавшийся постепенным смешением славян с различными неславянскими народами.

Восточнославянский этнос испытывал воздействие различных сил. Одни из них способствовали утверждению единых, свойственных народности начал, другие, наоборот, — возникновению у них локальных особенностей как в языке, так и в культуре.

Несмотря на сложную динамику развития, древнерусский этнос оказался под воздействием интеграционных сил и процессов, цементирующих его и создававших благоприятные условия не только для сохранения, но и углубления единых этнических начал. Мощным фактором сохранения этноса и этнического самосознания был институт государственной власти, единая княжеская династия Рюриковичей. Войны и совместные походы против общих врагов, которые были характерны для того времени, в немалой степени укрепляли общую солидарность и способствовали сплочению этноса.

В эпоху Древней Руси, несомненно, усилились экономические связи между отдельными русскими землями. Огромная роль в формировании и сохранении единого этнического самосознания принадлежала церкви. Приняв христианство по греческому образцу, страна оказалась как бы оазисом среди народов, исповадовавших либо другую религию (кочевники на юге, язычники, Литва и финно-угры на севере и востоке), либо принадлежавших к другой христианской конфессии. Это формировало и поддерживало идею самобытности народа, его отличие от других. Чувство принадлежности к определенной вере — настолько сильный и объединяющий людей фактор, что нередко заменяет этническое самосознание.

Церковь сильно влияла на политическую жизнь страны и формировала общественное мнение. Она освящала княжескую власть, укрепляла древнерусскую государственность, целенаправленно поддерживала идею единства страны и народа, осуждала междоусобицы и разделение. Идеи единой страны, единого народа, его общих исторических судеб, ответственности за ее благополучие и безопасность сильно способствовали формированию древнерусского этнического самосознания. Распространение письменности и грамотности сохраняло единство языка. Все эти факторы способствовали упрочению древнерусской народности.

Таким образом, основы древнерусской народности были заложены в VI—XI вв., после расселения части славян на относительно компактной территории южной Белоруссии и северной Украины. Расселившись отсю-

да в IX—X вв. как один народ, они смогли надолго сохранить свою цельность в условиях древнерусской государственности, развить экономику, культуру, усилить этническое самосознание.

Вместе с тем, древнерусская народность попала в зону действия разрушительных сил: территориальный фактор, разные этнические субстраты, углубление феодальной раздробленности, а позже — политическое размежевание. Восточные славяне оказались в такой же ситуации, что и ранние славяне после их расселения за пределами прародины. Сработали законы этногенеза. Эволюция древнерусского этноса имела тенденцию к накоплению элементов, ведущих к дифференциации, что явилось причиной постепенного разделения его на три народа — русских, украинцев и белорусов.

А. П. ТОЛОЧКО (Киев)

Воображенная народность

Начиная разговор об этническом развитии времен Киевской Руси, исследователи, как правило, полагают, что исходный пункт дискуссии — состояние и расселение восточных славян накануне создания государственности — известен. Летопись предлагает довольно эффектную картину расселения дюжины восточнославянских этнографических групп (которые именует “племенами”) и уверенно картографирует их на позднейшей карте времен Киевской Руси. Отталкиваясь от этой картины этнического разнообразия, исследователи в дальнейшем вольны выбирать между несколькими концепциями дальнейшего развития: либо предположения о постепенной унификации этнического массива до состояния единой “народности”, либо предположения о сохранении в рамках новой большей общности реликтов изначального “племенного” деления.

В определении характера “племен” существует устойчивая традиция трактовать их не только как этнографические группы, но и как этнические и социальные общности. Такой “двойной стандарт” позволяет интегрировать “племена” и в общую схему государственного развития X—XIII вв., и в схему этнического развития Киевской Руси. Главным фактором этнического развития при этом избирается государство: именно с его образованием возникает “плавильный котел”, перетапливающий полян, северян, кривичей, словен в киевлян, черниговцев, смолян, новгородцев. С исчезновением государства (после середины XIII в.) начинается обратный процесс распада единой народности на ряд этнических общностей.

Пока оставляя в стороне правомерность двух указанных звеньев схемы, обратим внимание на ее исходный пункт. Насколько мне известно, никогда картина “племен” в летописи не становилась предметом серьезного разговора, воспринимаясь (как и всякое “начало”) без сомнений. Между тем ряд вопросов возникает. Какого времени эта панорама, зафиксированная летописцем рубежа XI—XII вв.? Соответствует ли она его собственному времени или это воспоминание о давно минувшем? Насколько точна эта картина и каковы источники знания “невъездного” печерского монаха, скажем, о кривичах? Наконец, даже допустив, что картина древняя и точная, позволительно задаться вопросом, не претерпела ли она каких-либо изменений при согласовании с нарративной схемой летописи?

До сих пор не удавалось найти соответствия летописной картине в археологическом материале (по крайней мере, все попытки такого рода едва ли дали убедительные результаты). Археологические исследования неизменно обнаруживают иное членение восточных славян — на более крупные общности, не совпадающие территориально с летописными “племенами”. Так, все Правобережье Днепра занято культурой типа Луки-Райковецкой, тогда как Левобережье — роменско-боршевской культурой. Попытки расчленить эти массивы на более мелкие составляющие, соответствовавшие летописным племенам, исходят не из собственно археологического материала, но из стремления наложить на него летописную карту “племен”. Это можно, конечно, объяснять недостаточной чувствительностью инструментария археологии, не всегда улавливающего переходные этнографические зоны. Но еще более удивительно, что некоторые — и при том центральные для последующей древнерусской истории — племена археологически не прослеживаются вообще. Таким фантомом ранней киевской истории есть поляне, следы пребывания которых в Киеве не удалось обнаружить даже при самом тщательном (и целенаправленном!) обследовании. Археологи им вообще не находят места. Не менее подозрительны в этом отношении и новгородские словене, древнего имени которых летописец не знал и заключил, что “они прозвались собственным именем”. Оба племени удивительно быстро, ранее других, изменяют свои самоназвания: словене становятся новгородцами, поляне даже дважды меняют имя — русь, кияне.

Именно эти два племени (с их городскими центрами) первыми попадают в поле зрения летописца и выполняют весьма специфическую роль в его общей стратегии конструирования русской истории. Сначала, еще до зари истории, эти племена посещает апостол Андрей, затем уже в обратном направлении движется княжеский род (т. е. государственность). Поляне при этом отмечены библейской топиной избранного народа, сперва обиженного, впоследствии — могущественного. Можно предполагать, что и самим существованием своим эти два племени (у одного из которых нет территории, у другого — имени) обязаны летописцу, послужив для него удобными элементами нарративной схемы, позволившей осуществить “передачу” княжеского дома (государственности, начала истории) от Скандинавии — через Новгород — в Киев.

Не исключено, что многое в летописном рассказе о расселении племен, действительно, заслуживает доверия. Для того чтобы использовать его в этнических построениях, однако, стоит уяснить, что летописец понимал под “племенами”. Долгое господство известной книги Ф. Энгельса в качестве единственной теоретической основы размышлений привело к тому, что в “племенах” видят непременно восточноевропейский эквивалент союза ирокезов (отсюда, кстати, исходит стремление усматривать в каждом “племени” мини-государство). В то же время не исключено, что летописец употреблял названия “племен” как региональные прозвища, в том же значении, в котором фигурируют позднесредневековые “полешуки”, “севрюки” и т. д. Летописец о некоторых племенах замечает, что у них были свои обычаи и свои нравы (как правило, примитивные и мерзкие, впрочем, не все стоит принимать буквально), но есть ли в его описании нечто, что указывало бы на этническую, расовую или даже языковую разницу? Только по отношению к радимичам и вятичам он дает понять об их чужеродности (пришли от ляхов). Но вятичи — племя едва ли не позднее других интегрированное в структуру киевского государства (уже на глазах поколения, к которому принадлежал летописец), и возникновение идеи их чужеродности в таком случае вполне объяснимо.

Хотя в литературе летописные племена изображаются древними (и, надо думать, стабильными) образованиями, возникшими в незапамятные времена и дожившими до эпохи государственности, их последующая жизнь на глазах истории удивительно коротка. Едва возникнув, государство как бы “стирает” их с карты, заменяя общностями, образованными вокруг главных центров земель. На месте “племен” появляются кияне, смоляне, куряне и т. д. (или “вся земля имярек”). Это создает впечатление удивительного этнического и этнографического единства Восточной Европы, расчлененного, по сути, только административно. Такое население практически лишено этничности (единообразие, к которому стремятся, но так и не достигают бюрократические государства Нового времени). Надо сказать, виной тому и сама летопись, отдающая предпочтение наименованиям городских центров старым племенным названиям. Отсюда делают вывод, что племенная дифференциация всецело была вытеснена новыми идентификациями, происхождение которых ничем не обязано догосударственному периоду. Но мы знаем, что (хотя и спорадически) летопись все же проговаривается о старых названиях “племен” даже в XII в., а значит, кривичи, вятичи были все еще актуальной реальностью, сосуществующей, скажем, со смолянами. Причины предпочтения письменных источников новым названиям еще предстоит выяснить. Были ли они самоназваниями? В зонах интенсивной колонизации, таких, как Ростово-Суздальская земля, возможно, да. Население здесь состояло из “перемещенных лиц”, происходило из различных зон предыдущего проживания, смешивалось, и иной самоидентификации, кроме как по городским центрам, не могло придумать. В зонах же старого проживания причину надо искать, видимо, в другом. Один из возможных вариантов решения — предположение, что новые названия суть переспектива летописца.

Летописец представляет карту Руси в виде сетки из дискретных точек городов, соединенных нитями путей. Он не мыслит себе непрерывного пространства и, следовательно, география Руси для летописца невообразима в виде плоскостных массивов населения, соприкасающихся своими краями (подобно тому, как сегодня изображают расселение племен на учебных картах). Отсюда и кияне, смоляне и т. д., ибо пространственно определить население для летописца возможно только указав на тот или иной городской центр. Таким образом, письменные источники накладывают собственную сетку координат, под которой, не исключено, невидимо для нас продолжали существовать прежние этнографические образования (называвшие себя прежними именами). Только там, где летописец еще не мог наложить свою сетку (еще нет городов), т. е. в начальной части летописи, где еще нет княжеского дома и он еще не обустроил землю, — мы в состоянии увидеть истинную картину. Боясь, что именно эту “городскую сетку” летописца историки зачастую принимают как “древнерусскую народность”.

Из этих наблюдений вытекают импликации для понимания главного предмета нашего разговора — древнерусской народности. Существовала ли таковая, и если да, то в таких форматах? Еще точнее сформулировав, в каких терминах можно о ней говорить?

В большинстве интерпретаций древнерусская народность возникает как-то подозрительно сразу, почти взрывообразно. Она стремительно распространяется по Восточной Европе в темпе завоеваний Рюриковичей (т. е. в темпе наложения на пространство той самой “городской сетки”, о которой речь шла выше). Вместе с тем, из предыдущего вытекает, что население Руси, вероятно, сохраняло этнографическое и диалектное

разнообразие, будучи в этом смысле нормальным населением для средневекового государства. Вот это противоречие между гомогенным, лишенным этничности, населением (в литературе) и реальным разнообразием и предстоит разрешить.

Было бы, впрочем, слишком простым решением предположить, что виртуальный образ пространства как “городской сетки” и есть древнерусской народностью (хотя во многом перспективы летописца, написавшего текст, и исследователя, этот текст читающего, совпадают). Ведь очевидно, что (хотя сам термин и условен) целый набор явлений невозможно свести только к регионализму. Территория представляется как единое политическое пространство, по которому безуданно коловращается княжеский дом, оно же принадлежит к единой церковной организации, в различных концах его пользуются более-менее унифицированным литературным языком, да и культурно это пространство не распадается на замкнутые зоны. На подобных явлениях акцентируют внимание сторонники концепции древнерусской народности. Вместе с тем, эти факторы суть не вполне этнического порядка (раньше сказали бы — “надстроечные”).

Представляется, что концепции древнерусской народности существенно вредит некогда распространенная в литературе этнизация этого понятия, т. е. понимание ее как реального “народа”, непременно скрепленного единством биологического происхождения, лингвистически и культурно однородного. Таким образом, древнерусская народность понимается как еще одно летописное “племя”, только разросшееся до пределов всей Руси. Этого, действительно, мы не найдем в прошлой реальности, да и не следует тратить усилия. Таким пониманием мы отчасти обязаны археологам (наиболее интенсивно трудившимся над проблемой), понимающим любые человеческие сообщества как “археологические культуры”. Отчасти же тут дают себя знать эволюционистские конвенции сравнительного языкознания XIX в., имплицитно отождествлявшего язык и расу и перенявшего естественнонаучную классификацию. Такое понимание древнерусской народности, действительно, находится в противоречии с “надстроечными” доказательствами ее существования.

Некоторая тупиковость ситуации не может быть преодолена без методологических инноваций. И в этом отношении существенную помощь могли бы оказать подходы, уже довольно давно разрабатываемые для исследования современных наций.

Один из таких подходов — выдвинутая в свое время Бенедиктом Андерсоном концепция нации как “воображенного сообщества” — могла бы указывать в направлении, весьма плодотворном для реконцептуализации “древнерусской народности”. По мнению Б. Андерсона, нации суть сообщества реальные, но возникающие не вследствие “естественного” порядка, а в результате процесса воображения представителями этих общностей своего единства. Такие сообщества скреплены не персональными связями, не кровными и даже не лингвистическими, но, главным образом, сознанием и переживанием принадлежности к ним. В концепции Андерсона для нас очень важен антропологический подход — образ нации и оформление ее границ возникают в процессе различных действий, которые Андерсон называет *pilgrimages* (паломничества) от периферии к центру и обратно, но непременно не вне очерченного круга. Такие “паломничества” могут быть разнообразными и взаимокомплиментарными — образовательными (когда молодые люди географически перемещаются к центру, поднимаясь по лестнице образовательных учреждений), бюрократическими (когда те же молодые люди, получив дипломы, отправляются чиновниками в провинцию и начинают обратное перемещение к центру в меру слу-

жебного продвижения). Важно, что в результате таких “объездов территорий” (историкам тут стоит вспомнить круговые объезды владельцем подвластных территорий в архаических обществах) возникает и постоянно подтверждается в реальном человеческом опыте идея принадлежности к этому, а не другому коллективу. Не менее важную роль в концепции Андерсона играет циркуляция (тоже своего рода pilgrimages) в пределах очерченного круга некоего набора текстов на языке, не совпадающем с разговорными диалектами, но доступном для понимания носителями каждого из них (что со временем формирует не просто общий набор идей, концепций и культурных привязанностей, но и ощущение принадлежности к единому пространству, где с теми, кто “внутри”, объединяет все, тогда как с теми, кто “вовне”, — едва что-либо).

С необходимыми оговорками, древнерусская народность могла бы быть понимаема в антропологических терминах андерсоновских “паломничеств”, т. е. не как статическая этническая общность (характеризуемая набором “существовавших всегда” признаков), а как реализуемое в серии действий и ежечасно подтверждаемое в человеческом опыте “воображенное сообщество”. Действительно, количество “паломничеств” для домонгольской эпохи даже больше того, что смог привести Андерсон для колониальных обществ Нового времени. Из них главенствующее место стоит отвести “паломничеству” Рюриковичей, непрестанно перемещающихся в пределах Руси от (условно говоря) Киева в Суздаль, оттуда в Новгород, а из него — в Галич. А ведь вместе с князьями перемещаются и элиты (бояре, дружинники, вся их многочисленная челядь, княжеские чиновники), да, видимо, и какое-то количество простого населения так или иначе втягивается в процесс.

Русь представляет собой единое церковно-административное целое и именно в этих пределах осуществляют свои “паломничества” различного уровня церковные иерархи, а с ними — *literati* (различного рода *professionals*: книгописцы, иконные мастера, бюрократы). Эмблематична в этом смысле роль Печерского монастыря, привлекающего людей из различных концов земли и затем выплескивающего их обратно в образе епископов, архимандритов. Для средневекового общества немаловажную роль играли, наконец, и паломничества в буквальном смысле слова. Культы национальных святых (таких, например, как Борис и Глеб) и святых, им посвященные, знаменитые храмы и чтимые иконы циклично, из года в год, приводят в движение многочисленные толпы паломников, достигающих центра и затем отправляющихся назад, на периферию, унося мысленный образ принадлежности к большой общности.

При таком подходе и литературный (древнерусский) язык приобретает совершенно иное значение для формирования ощущения принадлежности к некой общности. В отличие от большинства государств Западной Европы ситуация на Руси отличалась еще и тем, что сакральный язык богослужения и в еще большей мере литературный язык светского чтения не были совершенно “непроницаемыми” (как, скажем, латынь). Т. е. здесь имеем дело с тем, что Андерсон называет “вернакулярным литературным языком” (подобные в Европе начинают формироваться только в начале Нового времени). Перемещение книг и текстов на Руси — вещь хорошо известная. Из всего огромного разнообразия выделю лишь одно такого рода “паломничество” — циркуляцию летописных текстов, перемещающихся вслед за князьями и епископами и формирующие в различных концах “Русской земли” существенно единое представление об истории, происхождении и смысле нынешнего бытия коллектива, к которому принадлежит читающий эти “повести” человек.

Другой вопрос, в умах скольких людей существовало это “воображенное сообщество”, знал ли о нем каждый смерд? Видимо, количество таких людей было действительно невелико в общей массе населения, что нисколько не отрицает реальности сообщества. Ведь и в Западной Европе еще в конце XIX в. не каждый крестьянин мог уверенно определить свою национальную принадлежность.

Увы, жанр реплики в круглом столе не позволяет с надлежащей полнотой очертить все проблемы, возникающие при обращении к концепции древнерусской народности, не говоря о том, чтобы сколько-нибудь детально обсудить их. Мне представляется, что указанные выше два направления — учет нарративных конвенций летописи и антропологическое понимание народности — могут сулить новое качество понимания проблемы.

Г. В. ШТЫХОВ (Минск)

У истоков белорусской народности

У восточнославянских народов — белорусского, украинского, русского — имеется много сходного в исторических судьбах, традиционной бытовой культуре, языке. Вместе с тем, у них наблюдаются несомненные отличия, которые проявлялись на разных этапах этнической истории. Формирование каждой из этих народностей имело свой путь становления этноса.

В первобытную эпоху на территории Беларуси периодически сменялись археологические культуры, характеризующие различные племена. Рассмотрим не самый продолжительный период истории — железный век. На рубеже нашей эры здесь существовало не менее четырех археологических культур. Племена зарубинецкой культуры находились на территории Гомельской области и значительной части Среднего Поднепровья. Остается дискуссионным вопрос “Имели ли славяне отношение к этой культуре, во всяком случае, на территории Беларуси?” Но установлено, что три четверти остального пространства страны были заселены племенами, которые исследователи считают балтскими, т. е. предками современных литовцев и латышей. В центральной Беларуси этим племенам принадлежала культура штрихованной керамики, а в северной — днепродвинская.

Определение племен как балтоязычных подтверждает гидронимика. В Верхнем Поднепровье на север от Припяти располагается много рек, названия которых происходят не от славянских слов, а от корней, которые есть в литовском и латышском языках. Возможно, здесь с глубокой древности — примерно до V в. н. э. и еще позже — жили балтские племена. Пришедшее новое славянское население пользовалось старыми названиями рек и озер. Таким образом, очень древние наименования дожили до наших дней, и в Беларуси сформировался специфический пласт топонимии, в котором, кроме славянского слоя, имеется мощный слой балтских (лето-литовских) топонимов.

Крупным достижением науки явилось открытие поселений и могильников VI—VII вв. на территории Чехии, Польши, восточной части Германии, Украины, пражско-корчакской культуры, славянская принадлежность которой доказана археологами. Славяне жили в небольших поселениях площадью от 0,3 до 1,2 га, застроенных полуземляночными жилища-

ми. На території Беларуси из-за расселения и переселения племен положение осложнилось к VI—VII вв., и славянские племена пражско-корчакской культуры занимали лишь узкую полосу на юге республики — вдоль правого берега Припяти. Наиболее известное городище этой культуры исследовано близ деревни Хатомель (Столинский район на Брестчине). Возможно, славянской была колочинская культура (деревня Колочин в Речицком районе), занимавшая восточную часть Гомельской области. На остальной территории Беларуси проживали племена банцеровской культуры (название произошло от хутора Банцеровщина под Минском). Большинство специалистов, изучающих древности третьей четверти I тыс. н. э., считают банцеровскую культуру балтской. Вполне вероятно, что накануне образования восточнославянского государства во главе с Киевом на основной территории Беларуси проживали балтоязычные племена. Обосновать альтернативную точку зрения трудно из-за недостатка убедительных аргументов.

Можно предположить, что, начиная с конца VII в., славяне проникали в местности, где проживали балты, которые в основном не покидали мест своего обитания. Первоначально балты и славяне жили бок о бок на одной территории, однако затем начали постепенно смешиваться между собой и происходила славянизация днепровского балтоязычного населения. Восточнославянское население стало основным в Беларуси с X в.

Обобщив огромный материал археологических раскопок, данные антропологической, лингвистической, этнографической и иных наук, В. В. Седов создал теорию субстратного происхождения белорусов в результате симбиоза балтов и славян, что происходил с рубежа VII—VIII вв. до начала XIII в. Новые исследования, особенно культуры длинных курганов, подтверждают этот вывод.

Имеются существенные расхождения у историков и языковедов по вопросу этнического развития восточного славянства. В конце 40-х — начале 50-х годов XX в. господствовавшей стала концепция древнерусской народности, которая носила скорее политический, чем научный характер.

Древнерусская народность, если считать ее действительно существовавшей, не могла быть единообразной. В одежде, украшениях, быту, языке, верованиях отдельных ветвей восточных славян сохранялось немало различий, унаследованных еще от племенных особенностей. Существовала вполне осознанная тенденция сохранения местных различий. Тот факт, что древнерусская народность окончательно не сложилась, подтверждает пример вятичей, которые находились в бассейне Оки. До конца XII в. летописцы называли их именно так. Однако позже, до начала XIV в., вятичи как свидетельство пережитков своей племенной обособленности сохраняли своеобразную одежду и культуру. До середины XII в. в летописях называются кривичи, радимичи, дреговичи, которые длительное время сохраняли свои племенные различия в одежде и женских украшениях.

Кривичи — самая большая племенная группировка в бассейне Верхнего Днепра, Западной Двины, Волги, на юге Чудского озера. Они сформировались во второй половине I — начале II тыс. н. э. в итоге ассимиляции славянами местных балтских и финно-угорских племен. В конце I тыс. н. э. племенное объединение кривичей распалось на три группы — полоцкую, смоленскую, псковскую (по названию их главных городов). Для полоцких кривичей или полочан, как их называют в летописях, характерны погребения в “длинных курганах”, где ощущается сильное влияние культуры балтов. В конце X в. на территории расселения полоцких кривичей сложилось Полоцкое княжество, древнейшее государственное образование на белорусских землях.

В период господства язычества складывались истоки белорусского менталитета, своеобразного способа мышления, мировосприятия. Поскольку белорусский этнос формировался в итоге поступательной ассимиляции славянскими племенами местного балтского населения, то при этом должны были происходить взаимопроникновения славянских и балтских языков, культуры, а также ментальностей.

Во времена зарождения основ белорусской ментальности она, с одной стороны, может быть определена как славяно-балтская, с другой — как языческо-христианская. Исследователи считают типичными чертами балтской ментальности в мировосприятии тогдашних протобелорусов пантеизм, отождествление бога с природой, достаточно крепкую привязанность к земле, своеобразную “заземленность” мышления, некоторую скрытность, а славянской — определенную консервативность, склонность жить традиционно, по “законам предков”, и т. д.

В ходе экономического, социального и государственного развития Руси, которое оживилось в XII в., складывались территории земель и княжеств, что явилось одной из важных предпосылок возникновения украинской, белорусской и русской народностей. На территории распавшейся Киевской Руси выделились около 15 княжеств и земель, которые постепенно объединялись в группы, образуя территории будущих восточнославянских народностей. Среди этих групп наметилось выделение территорий украинской, белорусской и русской (великорусской) народностей.

Учитывая археологические, исторические, антропологические, этнографические и иные данные, можно считать Полоцко-Минскую, Смоленскую, а также Турово-Пинскую земли теми центрами, в которых закладывались основы белорусской народности. Развитие социально-экономических и этнокультурных связей прежде всего между Полоцко-Минской и Смоленской землями содействовало первоначальному этнообразованию белорусов, откуда аналогичные процессы постепенно распространялись на другие земли. Возник местный так называемый смоленско-полоцкий диалект. На ранней стадии он сыграл значительную роль в формировании этой народности.

В итоге развития тех особенностей, которые имели место в западных землях Руси и углублялись в XII в., после ее политического распада в XIII—XVI вв., сформировалась белорусская народность.

Исследование антропологом А. И. Микуличем генофонда населения свидетельствует о существовании в Беларуси родственных этносов. Изучение материала по 12 основным генам показало, что литовский этнос отличается от белорусского на 2 гена, русский — на 3, украинский — на 4, польский — на 6. Это красноречивое свидетельство значения архаической балтской основы белорусского этноса. Установлено, что Беларусь, восточная Литва и Латвия находятся в общем антропогенетическом пространстве.

Была доказана значительная стабильность генофонда в сравнении с языком и культурой. Однако изучение фольклора и палеоэтнографические источники тоже позволяют судить об автохтонной преемственности и глубиной древности традиционной белорусской культуры и быта.

На рубеже XIII—XIV вв. территория Беларуси оказалась в составе нового федеративного государства — Великого княжества Литовского, где в последующие столетия завершилось формирование белорусской народности.

О. С. СТРИЖАК (Київ)

До питання про український етногенез

Джерелом—основою україногенезу, як і етногенезу деяких інших слов'янських народів, є теорія дунайської правітчини слов'ян Нестора-літописця, автора “Повісті временних літ” (початок XI ст). “По мнозѣхъ же временѣхъ сѣли суть Словѣни по Дунаевѣ, гдѣ нынѣ Угорьска земля и Болгарьска. [И] отъ тѣхъ Словѣнъ разидошася по землѣ и прозвашася имени своими...”¹. На думку О. М. Трубачова, тут можна вбачати як авторську залежність від біблійних концепцій, так і об'єктивне відображення того факту, що дунайсько-балканське вогнище цивілізації з давніх-давен підтримувало зв'язки з територією Великої Славії (зокрема, України: тут і там однакові злаки, худоба, метали, приручення коней, індоєвропейська лінійно-стрічкова кераміка й трипільська культура V—IV тис. до н. е.; історія її населення починає фіксуватися на півдні, а його пісні багаті на згадки Дунаю. Польські й сербо-лужицькі землі також заселялися з півдня), а те, що близько 4000 р. до н. е. Північна Європа ще тільки звільнялася від льодовика, заперечує германські шовіністичні прив'язки батьківщини праіндоєвропейщини до півночі. Південні ж слов'яни (за П. Шафариком, від “слово”; пор. давньосхіднослов'янське “кличани”) прийшли на Балкани, але з недалеких місць, звідки вони ходили й далі на північ та схід².

Наступна літописна фраза: “Волхѡмъ бо нашѣдшемъ на Словѣни на Дунаискѣ, [и] сѣдшемъ в нихъ и насильящемъ имъ” вказує на так званих “волхів/волохів”, що, напавши на дунайських слов'ян, поселилися на їхній землі і чинили над ними насильства. Дійсно, в середині I тис. до н. е. для дунайців, паннонців, майбутніх чехів і моравців створилася кризова ситуація в зв'язку з експансією кельтських племен боїв (пор. укр. бойки) та “любителей мандрівок” — волків-тектосагів, які, вийшовши з Галії, рухалися на схід уздовж південногерманської межі, де своє гальське ім'я Volcae (“вовки”) поступово змінили на германське “Walhoz”, звідки слов'янське “волхи” й східнослов'янське “волохи”, що, врешті, закріпилося за румунами, предки котрих асимілювали кельтів. А до того витіснені кельтами дунайські “Словѣни же ови... пришедше й сѣдоша по Днѣпру й нарекошася Поляне, а друзии Древляне... по Деснѣ, й по Семи, й по Сулѣ... Сѣверъ”³. Крім тих полян, що “в Киевѣ и до сего дне”, були також поляни лаські; вони, як і київські, очолили польську гілку північнослов'янського племені. “Се бо токмо Словѣнескъ языкъ в Руси Поляне, Древляне, Ноугородьци [отъ рода Варяжьска, преже бо бѣша Словѣни], и Дреговичи, Сѣверъ, Бужане, зане сѣдоша по Бугу, послѣже... Вельняне... Обри воеваху на Словѣнѣхъ, и примучиша Дулѣбы, суцѣя Словѣны... И живяху в мирѣ Поляне, и Древляне, [и] Сѣверъ, и Радимичи, Вятичи [обоє “отъ Ляховъ”], и Хорвате, Дулѣби живяху по Бугу, гдѣ нынѣ Вельняне, а Улучи и Тивер(ь)ци [язи суть толковины] сѣдаху по Днѣстру, присѣдаху къ Дунаевѣ. Бѣ множество ихъ... оли до моря... да вся зваху отъ Грекъ Великая Скуфь”⁴.

Словіни-дунайці, вийшовши у водозбори Дніпра, Дністра, Буга, Чорного моря й Нижнього Дунаю, стали поля(на)ми, д(е)ревля(на)ми, дулібами, Вел-/волинянами, бужанами, хорватами, сівер(ян)ами, тиверцями й уличами, а узагальнено — “Великою Скуфією” /Скіфією/ Скитією-Україною. За В. Петровим, вони осіли на городищах “примучених” скіфів і, як і сучасні українці, жили на Істрі-Дунаї, Дністрі, 2-х Бугах, Дніпрі, Десні, Сеймі, Сулі тощо (нелокалізованою лишилася спецгрупа хорватів).

Отже, за літописною легендою, переселялися східні слов'яни, паралельно із західними, виділившись безпосередньо з праслов'янщини й заходячи далеко на північ, де були інші тамтешні племена, й довго жили незалежно, об'єднуючись у тимчасові союзи, відбиваючи ворожі напади (пор., напр., навали готів, гуннів, аварів-обрів, "фінансові" претензії хозарів) чи поглинаючи прибулих, які нерідко передавали свої назви "осідланим" відгалуженням слов'ян (так було з болгарами, антами, сербами, хорватами, дулібами й волинянами), виробляли свої мови й діалекти (тоді ж зародилася українська мова), не маючи над собою постійної влади. Так тривало приблизно 1,5 тис. років, поки не з'явилася Русь, яка об'єднала всі ці племена. З 852 р. вона "нача ся прозывати" й ходити "на Царьгородъ", а з 862 р., відколи були "позвані"(?) ільменськими словенами та угро-фіннами, з-за моря(!) "З братья с роды своими [и] пояша... всю Русь.. придоша... Рюрикъ[схде Новѣгородъ]... Синеусъ, на Бѣлѣ-озерѣ, а третій Изборьстѣ, Труворъ ... отъ тѣхъ [Варягъ] прозвася Руская земля" ⁵. Якщо чужоземна Русь була родом зі Славії, то її назва походить від слова "русин", як чорнь — від чорний, а якщо ні? Це питання лишилося без відповіді.

Тут на місце слов'янсько-дунайської легенди (яка, зрештою, знайшла наукове підтвердження) з'являється значно ближча за часом русько-слов'яно-дунайська суперлегенда, позначена ще й місцем та обставинами дії. Ось її хронопис за С. Лесним (Парамоновим): 1) за маловідомою працею "Прерогојени ...ѣх" Прокопа Слободи, виданою в Загребі 1767 р., з "крапинської місцевості (над Дравою; Хорватія), за обчисленням Петра Кодичилюса та багатьох інших, 278 р. вийшов дуже знатний вельможа Чех із братами (побратимами? — О. С.) своїми Лехом і Руссом й узяв на себе царювання". За легендою, Лех очолив Лехію, тобто Польщу, а Рус — Русію. Усі три землі знаходяться на стику сучасних Чехії, Польщі й Русі (Закарпатської); 2) за Никифором Григорою, письменником XIV ст. та ін., були: в Константина Великого (306—337 рр.) руський князь — "стільник", у Фракії — м. Руссіон; з півночі над Дунаєм — Русідава; у Візантії — Росс — "таранобоець"; 3) за патріархом Проклом (434—447), гуннами — "роши", зіпсоване згідно з біблійськими "тезками"; 4) за сенсом кам'яної плити першої половини XVI ст. в Австрії (м. Зальцбург, колишнє Ювава; катакомби церкви св. Петра) зберігалися мощі св. Максима та його учнів, убитих 477 р. вождем рутенів- "русів" Одоакром (Одоахрос, Одо(в)ахар, Одонацер), згаданим 1648 р. Б. Хмельницьким як попередник козаків-антиримокатоликів; 5) 555 р. сирійська хроніка знає недозівців "велетнів" hros (< вірмен. *rhos); 6) за грузинським рукописом 1042 р., "скіфи, які суть руськими", 582—602 рр. мали свого "Хагана"; 622 р. помирилися з імператором Іраклієм; а 626 р. разом з арабами оточили Царгород; 7) за арабським письменником Ат-Табари, 644 р. правитель Дербента Шархіар опинився між хозарами й русами; 8) за "Житієм" св. Стефана Сурозького, 775 р. руський князь із Новгорода (=Неаполіс біля Сімферополя) Бравлин/Бранлив напав на південний Крим (між Корсунем і Керчю) та захопив Судак/Сурож, колишню Сугдею; 9) за "Житієм" св. Георгія Амстердамського, 820 р. руси атакували Амастриду (південний берег Чорного моря); 10) за Бертинською хронікою, 838—839 рр. в Інгельгеймі над Рейном з'явилися з листом імператора Феофіла шведи-посли "від племені рос", очолюваного "хаканом"; 11) 856 р. тавроскіфи ("таври Скіфії"), як греки називали русів, убили Феоктиста, міністра Феодори; 12) 860 р. разом з арабами, за патріархом Фотієм, на Царгород напали руси-мстителі; 13) 861 р. св. Кирило, їдучи до Хозарії, дістає в Корсуні-Херсонесі Псалтир та Євангеліє, писані "роуськими письмени"; 14) за патріархом Фотієм, 866—867 рр. охрещено Русь (Наддунайську/"дунайців" чи Підкарпатсь-

ку?)⁶. Але німецько-російську науку XVIII ст., базовану лише на “Повісті временних літ”, надовго опанувала нормансько-скандинавська теорія походження Русі, зокрема за характером онімії її “синів”; пор.: Рюрик, Синеус, Трувор, Аскольд, Дир, Олег, Ігор та ін.

“И бѣста, — писав Нестор-літописець, — у него [Рюрика. — *О. С.*] два мужа, не его племени”, які “поидоста по Днѣпру... и узрѣста на горѣ градокъ... “чий...?” Они же реша: “была суть 3 братья, Кий, Щекъ, Хоривъ” і “сестра ихъ Лыбедь... створиша градъ... имя ему Киевъ”, “Аскольдъ де и Диръ (імена “мужів”. — *О. С.*) остаѣта вѣ градѣ семь... и начаста владѣти Польскою землею”⁷. За Ф. Крюковым, у дінських говорах польський означає “польовий”; пор.: “Какой же на вас сейчас чин, Гаврил Макарич? —... спросил Тиун... Подхорунжего... — За время службы от нашей польской работы, небось, отстали?”⁸; Появу Аскольда 872 р. в Києві (а в Ладозі Рюрика / Ререка, котрий убив лідера новгородців Видима Хороброго, зачавши “втіки” до Києва) пов’язують з діями проти кривичів, зокрема полочан, греків (невдала 875 р.), печенігів і 876 р. язичництва (хрещення групи русів)⁹. 882 р. “поиде Олегъ.. къ горьмъ... Киевскимъ... УБИША (підкреслення наші. — *О. С.*) Асколда и Дира... сѣде... княжа въ Киевѣ, и рече: “се буди мати градомъ (калька з гр. “метрополь”. — *О. С.*) Русьскимъ” [И] бѣша у него Вязьзи и Словѣни и прочи прозвашася Русью”¹⁰.

Русь стає центром однойменної держави й народу, він ж русини (пор. етнофоронім “Русинь” в договорі з греками 912 р., сучасні українці від хороніма “Україна”; пор. за Іпат(іїв)ським літописом під 1187 р.: “разборѣся Володимерь. Глѣбовичъ болѣстью тяжкою єюже скончася. И принесоша и во свои градъ Переяславль... и плакашася по немъ вси Переяславци... бѣ бо князь добръ... о немъ же ОУКРАИНА много постона”¹¹. Український комплекс вже тоді мав тривалу (АНТСЬКО-слов’янську!) історію й не менше майбутнє, конкуруючи з ЧУЖОЮ, нав’язаною Східній і Центральній Європі Руссю. За лапідарно-довідковою статтею З. Кузелі “Назва території і народу”, Русь — це Вкраїна, а русин — українець; за Хмельниччини “руський народ” жив до “Висли”, за “Дорошенківщини” (1670) називався “руським православним українським народом”, за Виговщини (1658) Україна — “Велике Князівство Руське”. Павло з Алеппо 1654 р. відрізняв русинів Русі від москвинів (так до початку XVIII ст.)/-ичів, москалів, Московії. На українському заході назва Русь живе до кінця XIX ст., а ще в XIV ст. її у Царгороді патріарх ділить на Малу (Галицько-Володимирську) й Велику (Київську митрополію / землю “києвослов’я”). З відходом київського митрополита на Оку це ім’я присвоїли собі й великі московські князі, а грамоти Києва змінили Малу Русь на Малоросію та Малоросійську (московські XVII—XVIII ст. — ще й гетьманську) Україну, звідки малорос [// гетьманець. — *О. С.*] сучасний “українець”, псуючи зручну “систему”: великорос — білорус — малорос// южнорос// новорос + (пізнє) жовторос “зросійшений азіат”.

В. Січинський передісторії України-Русі присвятив працю “Найстаріші назви”, пов’язавши Геродотову (484—425 рр. до н. е.) Скіфію / Скитію з Великою Скуф’ю, або землею (?) у(г)личів, витіснених печенігами з долишнього Дніпра в понизів’я Бугу й Дністра “Повісті временних літ”; із Сарматією IV ст. до н. е. (так називав свою державу Б. Хмельницький 1678—1681 рр.); Роксоланією II—III ст. н. е. (козацтво вживаною для розрізнення України-Руси й Руси-Московії; пор. за матеріалами переговорів шведів з Б. Хмельницьким й І. Виговським: “totius Ukrainae Antiquae vel Roxolaniae” та ін.); “Антією” середини VI ст. (готський історик Йордан тут знає антів, відомих і в VII); “Словенією” VIII (“штучний” термін за

візанто-арабською локалізацією словенів); на італійських картах XIV—XVI ст. — Sarmatia, Cumania / Commania (кумани — половці), Rutenia Russia (=Наддніпрянщині). За Ю. Шерехом (Шевельовим), назва “Русь” охоплювала: а) варягів держави східних слов'ян; б) полянсько-київський трикутник Дніпро — Ірпінь — Рось; в) землі Київської держави — слово, найімовірніше, змодельоване як збірні чернь, челядь, знать; представник Русі — русин, руський (до XX ст. вживалися на Буковині й Закарпатті, а на Пряшівщині, в Бачці / “Бачкій” функціонує й досі), руси (раз у “Слові о полку Ігоревім”). У XV—XVIII ст. Галичина в поляків — Руське воєводство, з 1335 р. Мала Русь — це “Галичина” як протиставлення всій Київській державі; 1353 р. згадується московський князь “всея Русия”.

З'являються псевдотеорії походження Русі: фінська (В. Татищев, 1739), хозарська (І. Еверс, 1814), фризська (Гольман, 1816), литовська (М. Костомаров, 1860), угорська (Юргевич, 1867), єврейська (Барац, 1910), арабська (Рудановський, 1911), тюркська (Фрицлер, 1923), кельтська (С. Шелухин, 1929), готська (А. Куник, 1875; О. Шахматов, 1904; Тіандер, 1915; С. Смаль-Стоцький: Русь-Варяги — це протиставлення “черні автохтонів”, за народною етимологією Ліютпранда X ст.; А. Будилович, 1890: з hrobs “слава”), Варязько(< полаб. varang “меч”) — скандинавська (Г. Бажр, початок XVIII ст.; Г. Міллер, 1749; А. Куник, 1844; К. Томсен, 1877; зх. європейці, греки, араби; пор. ще “руські” назви порогів К. Порфірорідного, що етимологізуються з північногерманськими мовами, фінни звуть шведів Ruotsi — зі шв. robs-menn “мореплавці” від горег “стерно”); Rothsin — середньопівнічне узбережжя, звідки відпливали на “подви́ги” варяги) й автохтонна (слов'янська: М. Максимович, 1837 від слов'ян Скандинавії; інших — В. Ламанський, 1859; С. Геденов, 1852, В. Антонович, М. Грушевський, Д. Іловайський, Ф. Мищенко, В. Пархоменко, Д. Багалій, Б. Греков, О. Партицький, Л. Падалка, М. Марр, від слов'ян-“роксолян”, сарматів, скитів, гуннів. Пор. ще полабська: І. Забелін, 1876. За О. Потебнею, з і.-є. ars — “тексти”; за Густинським літописом, — від Рось / Русна; пор. ще русо-етнонімну підбірку Є. Класена (на основі греко-римських джерел, у яких, до речі, етноніми пишуться з великої літери): rossi, russi, ghettae russi (aghatyrsi / thyragethae?); rozzi, ruzzi, attorozi, sebbirozi, vuillerozzi, chariozi (?): ruthi, rutheni; alanorsi, aorsi, arsietae, roxalani¹². Отже, Русь<русий!

Для Я. Рудницького й В. Січинського (“Назва “Україна”) — єдине сучасне слов'янське ім'я вітчизни українців у сенсі “побужіття” (в оригіналі — “пограниччя”), “окраїни”, “порубіжної країни” з і.-є. *(s)krei — “різати”, “відокремлювати”; той же семантип, що й: балт. г'алінди “порубіжники” (з лит. galas “кінець, край, межа”), герм. маркоманни “люди з порубіжжя” (пор. нім. Mark “кордон, прикордоння”); іран. VI—VII ст. н. е. анти (“порубіжне плем'я, краяни”) = українці “крайне плем'я тодішньої Славії на південн. Сході з боку іранців”). Під р. 1187, як зазначалося, літопис уперше згадує Оукраину, потім [за оригіналом. — О. С.]: 1189 р. в оповіді про кн. Ростислава Берладника, що їхав “ко Оукраинѣ Галичѣкон” (“Галицька Україна” = Понизів'ю Наддністрянському), 1213 р. — “Данилоу же возвратившоуся к домови... И прия Берестии, и Оугровескѣ и Верещень и Столѣть Комовѣ и всю Оукраину” (Забузьку), 1268 р. “Оукраиняні” (україняни), 1280 р. — “на Вькраини” (//Шевченковому “на Вкраїні малій”), 1282 р. — “на Вькраиници”¹³ — всі з київського окілля. Наприкінці XV — на початку XVI ст. широко вживано аналогічні Україні та їхній люд (Волині, Поділля, Брацлавщини) — “україняни” / “українники”. Із XVI ст. Україна — країна / держава (лат. regio) українців. За Козаччини — Центральна (південь Київщини й Брацлавщи-

ни), за Б. Хмельницького — ще й Західна та вся Україна, зокрема (як і в XVIII ст.) обабіч Дніпра (1564 р. Кам'янець-Подільський замок “на Україні”; 1580 р. “к Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській і Брацлавській”; 1585 р. “Ukraina Podolska”; 1618 р. “всі області України”; 15.02.1622 р. “народ український”; 1654 р. запоріжці з усім “військом і Україною отчизною нашою”; 1677 р. “старовинна Україна, або Русь... аж до Висли”; 1670 р. “русского Православного Украинского народу” (пор. вище); 1728 р. “обої України”, сього- й тогочасна, Козацька, Козакоруська, Малоросійська, “зо всею Україною і Войском Запорожским”; варіант українці “зносився”). За Я. Рудницьким (“Назва “Україна” в чужих мовах”) із 40-х років XVII ст.: 1649 р. у Гільома Ле-Вассер де Боплана (“Опис України”; лат., англ., нім., польськ. Uscra(i)nia / Ukrain(i)a; ісп., порт., фламанд. — Uscania 1648, 1650, 1660); Вольтер (“Історія Карла XII”), укр. емігрантів XVIII ст.; на мапах італ., нім.: Ukrai'ne, Ukra'ina; франц. — L'Ukraine “Люкрен”, англ. — Uc- / Ukraine тощо. Це була всесвітньо-історична перемога України.

¹ Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку. (далі — ПВЛ). — СПб., 1910. — С. 9.

² Трубачев О. Н. Этногенез и культура древнейших славян: Лингвистические исследования. — М., 1991. — С. 34—41.

³ ПВЛ. — С. 6.

⁴ Там же. — С. 19, 29, 42.

⁵ Там же. — С. 19.

⁶ Лесной С. Откуда ты Русь? — Ростов-на-Дону, 1995. — С. 72—106.

⁷ ПВЛ. — С. 28.

⁸ Крюков Ф. Офицерша // Русское богатство. — 1912. — № 4. — С. 44.

⁹ Лесной С. Указ. соч. — С. 106—112.

¹⁰ ПВЛ. — С. 9.

¹¹ Полное собрание русских летописей. (далі — ПСРЛ). — М., 1962. — Т. 2. — Стб. 652—653.

¹² Рудницький Я. Українське назовництво (ономастика) // Енциклопедія Українознавства: Загальна частина. Перевидання в Україні. — К., 1994. — С. 25.

¹³ ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 663, 732, 864, 881, 889.

В. М. РИЧКА (Київ)

Дніпровська вісь етнокультурної історії України

Оспіваний у народних піснях, возвеличений у думах та історичних переказах Дніпро відіграв помітну, щоправда, досі належним чином недооцінену дослідниками, роль у формуванні української національної ідентичності. У модерній суспільній свідомості він постає не тільки (і не стільки) як історико-географічна реальність, скільки виступає архитипально-знаковою моделлю України в її понадпросторовому й понадчасовому вимірах.

Впродовж багатьох століть ця річка була годувальницею, засобом комунікації для людності обох її берегів і водночас важливим природно-географічним фактором, що відмежовував, захищав і об'єднував населення України. Одна з найбільших водних артерій Європи (2248 км), вона утворювала своєрідну геополітичну, радше ендоцентричну вісь, довкола якої оберталася вся українська історія. Невипадково висхідною точкою її від-

ліку для старокиївського літописця були ті священні часи, коли після зруйнування Вавілонської вежі “от плѣмѣни Афѣтова” сюди прийшли слов'яни й “сѣдоша по Днѣпру”¹. Великий шлях “із Варяг в Греки” (радіше “із Грек у Варяги”) зв'язав численні східнослов'янські й неслов'янські племена в єдиний державний організм — Київську Русь. Ця водна магістраль визначала основний напрямок її торговельних зв'язків, військових походів і колонізаційних потоків. Освячена ходою апостола Андрія вона з'єднала Константинополь (Царгород), Київ і Рим в одну цивілізаційну лінію плину історичного процесу в його сакральному вимірі.

Дніпро сполучав Русь-Україну в одне ціле й водночас роз'єднував цю цілісність, породжуючи різнобій регіональних ритмів історичного життя країни. Детонатор такої нестабільності був закладений на початку XI ст., коли спалахнув конфлікт між синами Володимира Великого — київським князем Ярославом та його братом Мстиславом Тмутараканським, який 1024 р. захопив Чернігів і переміг брата у битві під Лиственном. 1026 р. вони уклали мирну угоду, за якою вперше було розділено Русь-Україну по Дніпру. “И раздѣлиша по Днѣпрѣ Русьскую землю: Ярославъ прия сѣю сторону (Правобережжя. — *В. Р.*), а Мѣстиславъ-ону”². Після смерті Мстислава у 1036 р. чернігівський стіл було ліквідовано. Однак не минуло й двох десятиліть, і поділ по Дніпру знову відновлено: після смерті Ярослава Мудрого на Дніпровському Лівобережжі виникають особні князівські столи з центрами в Чернігові і Переяславі.

Пам'ять про цю подію залишила помітний слід у суспільній свідомості тогочасної еліти. Обґрунтовуючи право на володіння спадщиною своїх батьків і дідів, князівські клани незмінно посилялися на той прецедент. Наприклад, під час конфлікту 1095 р. між київським князем Рюриком Ростиславичем і чернігівськими Ольговичами останніми було запропоновано “нѣ искати отцины нашѣя, Кыѣва и Смолѣньська, подѣ нами и подѣ нашими дѣтѣми, и подо всимѣ нашимѣ Володимѣримѣ плѣмѣнѣнѣмъ: како насѣ раздѣлилъ дѣд насѣ Ярославъ по Днѣнпрѣ (виділено мною. — *В. Р.*), а Кыѣвъ вы не надобѣ”³.

Хоч політичного відокремлення Правобережжя від Лівобережжя в княжу добу не відбулося, однак саме тоді сформувалися уявлення про відмінність історичних первенів двох берегів Дніпра. У давньоруських літописних текстах Правобережжя виступає зазвичай як “ця” або руська сторона Дніпра, на відміну від ворожого Лівобережжя (власне степового коридора, який закінчувався під сучасним Борисполем), де господарювали половці. Принагідно зауважу, що архаїчна семантика цього етноніма уособлювала для київських книжників “ону” сторону Дніпра. На цьому протиставленні обох його берегів (“об он пол” = половці) й утворився цей специфічно давньоруський етнікон⁴. Слід пам'ятати, що у христології праву сторону пов'язують із життям, а ліву — зі смертю. Остання має переважно негативне значення й сприймається як “жахливе передчуття нещастя і хвороб”⁵.

Під час монголо-татарської інвазії 1237—1241 рр. чи не найсильніше постраждали землі-князівства Дніпровського Лівобережжя. Переяславське князівство, що було своєрідним політичним продовженням Києва, припинило своє існування, перетворившись на буферну зону між володіннями руських князів і Золотою Ордою. Натомість вогнище державного життя продовжувало жевріти на Чернігово-Сіверщині. Прикметно, що у літописних джерелах Північне Лівобережжя називалося чернігівською стороною, а з другої половини XIII ст. воно знане ще й як “Задніпров'я”. Ці землі потому опинилися у сфері впливу Литви, а з початку XVI ст. — Московської держави. Натомість Правобережна Україна перейшла з-під влади Великого князівства Литовського до польської корони. За таких

умов, як слушно зауважив О. Є. Пресняков у нещодавно обнародуваній його праці “Упадок Киева и исторический путь Украины”, “... территория Украины не могла в силу чрезмерно тягостных и сложных условий выйти из состояния постоянных колебаний, неопределенности и крупных изменений. Сжатая внешними силами на заднепровском юго-западе, Украина только в начале XVII века перекидывается снова на левый берег Днепра, сюда переносит свой центр, устремляется дальше к Востоку, возрождая в новой форме колонизационные тенденции Древней Руси”⁶.

У першій половині 60-х років XVII ст., з появою на теренах України двох гетьманських урядів, знову з’являється в історичних джерелах й поділ на “тогобічну” й “цьогобічну”. Цей політико-географічний поділ, що зумовив належність різних частин України до певних етноцивілізаційних просторів, мав згубні, відчутні й дотепер наслідки. Розчленувавши національне тіло на дві України — Правобережну й Лівобережну, він тим самим ніби зцементував сегментованість українського соціуму. Усвідомлення політичною елітою України спільності своєї історії і своєї землі по обох берегах Дніпра, або мовлячи в дискурсі XVII ст. “єдиноутробного братства... посім і потім боку Дніпра”, зберігалось в політико-ідеологічній думці. Так, однією із засадничих ідей Конституції Пилипа Орлика була концепція єдності території: обох берегів Дніпра (Ukraina ab utraque parte Borysthenis)⁷.

Однак “ідеали нації”, зазначав Арнольд Дж. Тойнбі, несумісні з цілісністю цивілізації — регіональної культурно-політичної спільноти. Цивілізаційно-політичні і культурні відмінності Правобережної й Лівобережної України визначали особливості формування національно-культурної ідентичності українства в ранньомодерну добу та новітні часи, зумовивши сьогоднішню культурно-психологічну дихотомію українського Сходу й українського ж Заходу.

¹ Повесть временных лет. — М.; Л., 1950. — Ч. 1. — С. 11.

² Там же. — С. 100.

³ Летопись по Ипатскому списку. — СПб., 1871. — С. 462.

⁴ С к р ж и н с к а я Е. Ч. Половцы. Опыт исторического истолкования этника // Византийский временник. — 1985. — Т. 46. — С. 255—276.

⁵ М а у р і т с с о н М а к с и м. Символіка правої та лівої сторін у Біблії та середньовічній мистецтві // Католицький щорічник. — К., 1996. — С. 197.

⁶ П р е с н я к о в А. Е. Упадок Киева и исторический путь Украины // Родина. — 1999. — № 8. — С. 57.

⁷ P r i s a k O. The First Constitution of Ukraine (5 April 1710) // Cultures and Nations of Central and Eastern Europe / Essays in Honor of Roman Szporluk. — Harvard Ukrainian Research Institute. 2000. — P. 475—496.

С. П. СЕГЕДА (Київ)

Етногенетичні процеси на території Русі-України за даними антропології

Відомо, що дані антропології — науки про мінливість фізичного типу людини в часі та просторі — містять важливу етногенетичну інформацію. Передаючись від покоління до покоління, антропологічні ознаки відіграють роль своєрідних біологічних “міток”, які: а) дають можливість визначити ступінь фізичної (морфо-фізіологічної) спорідненості людських колекти-

вів; б) з'ясувати шляхи міграцій племен, що мали місце в минулому; в) визначити співвідношення місцевої та пришлої людності в етногенетичних процесах; г) висвітлити роль окремих етнічних компонентів у формуванні давніх та сучасних народів; д) намітити напрямки їхніх генетичних зв'язків¹.

За певних обставин антропологічні дані мають переваги перед іншими категоріями етногенетичних джерел — археологічними, етнографічними, лінгвістичними, оскільки мова та культура можуть поширюватися шляхом запозичення, а зміна фізичного типу етнічної спільності є безперечним доказом контактів — часом вимушених, а інколи й добровільних — з пришлыми колективами.

Антропологічний склад людності південноруських земель розглядався в працях В. В. Бунака, Т. І. Алексєєвої, М. С. Великанової та інших дослідників. Оpubліковані в них матеріали дають змогу в загальних рисах реконструювати основні напрямки етногенетичних процесів, що мали місце на теренах Русі-України на рубежі I—II тис. н. е. Висхідним моментом їх аналізу є наявність кількох окремих морфологічних варіантів, “фізичними” носіями яких були нащадки літописних полян, сіверян, древлян, волинян, тиверців та уличів.

Населенню Середньої Наддніпрянщини (Київщина, Чернігівщина, Переяславщина) здебільшого були властиві риси мезодоліхокранного типу з помірними розмірами обличчя. Водночас чернігівська та переяславська групи відрізнялися від київської трохи нижчим головним показником, тяжіючи за цією ознакою до нащадків сіверян. З іншого боку, окремі серії з некрополів Правобережжя за поєднанням мезокефалії та відносно широкого обличчя були схожими з черепами нащадків древлян. З наведеного можна дійти висновку про певну неоднорідність антропологічного складу давньоруської людності Середньої Наддніпрянщини.

У верхів'ях Здвижа, Тетерева, Ужа та Убороті, де на час утворення Київської Русі локалізувалися древляни, виокремлювався мезокефальний високоголовий і широколиций тип. Схожі антропологічні варіанти були поширеними й на захід від окресленої території — у верхів'ях Стира та Горині, де вони пов'язані з курганными похованнями на горизонті. Що ж до поховань у ямах під курганными насипами, які дедалі частіше зустрічаються в межириччі Стира та Горині — ареалі волинян, то властивий їм тип схожий з попереднім, відрізняючись від нього видовженішою, трохи нижчою черепною кришкою та дещо вужчим обличчям.

Давньоруське населення Середнього Подністров'я — території, пов'язаної з літописними тиверцями та уличами, характеризувалося мезокранією, середніми розмірами лицевого відділу, значним горизонтальним профілюванням обличчя, високим переніссям. Найближчі аналогії цьому поєднанню ознак знаходимо в ареалі древлян.

Чим же можна пояснити відмінності фізичного типу окремих груп людності Русі-України?

Перше. Ще відомий дослідник слов'янських старожитностей чеський вчений Л. Нідерле дійшов висновку про те, що праслов'яни не були однорідними в антропологічному відношенні, хоча й мали деякі спільні риси, наприклад, широколицість. “Безсумнівно, — писав дослідник, — вони не відзначалися ні чистотою раси, ні єдністю фізичного типу...”². Неоднорідність фізичного типу праслов'ян пояснюється тим, що їхні морфологічні особливості формувалися на дуже великій території (від верхньої та середньої течії Західної Двіни на півночі до лівих притоків Дунаю в його середній течії на півдні, від верхньої та середньої течії Вісли на заході до середньої та нижньої течії Дніпра на сході), розташований на стику ареалів

північноєвропеїдної довгоголової світлопигментованої та південноєвропеїдної короткоголовішої темнопигментованої рас³. У цій зоні здавна мешкали носії різних антропологічних типів, жоден з яких не може вважатися “праслов'янським”. Їхньою спільною рисою була відносна широколицисть.

Друге. Розселяючись на території Східної Європи, слов'янські племена асимілювали місцеву дослов'янську людність, що привело до певних змін їхнього фізичного типу.

Аналіз краніологічних даних з середньовічних некрополів Русі-України свідчить про те, що відносна широколицисть як одна з визначальних рис слов'ян найбільш виразно простежується серед нащадків літописних древлян, волинян і тиверців. За цією і деякими іншими ознаками (зокрема, великими розмірами черепа) вони схожі з мазовшанами, західними кривичами, а також середньовічними балтськими племенами: латгалами, земгалами, ятвягами та ін. Всі ці групи належать до кола масивних північних європеїдів. На думку багатьох дослідників, відносна широколицисть західної групи східнослов'янських племен і балтів є проявом єдиного антропологічного субстрату, генетичні витоки якого пов'язані з носіями неолітичних та енеолітичних культур Центральної та Північно-Східної Європи⁴.

Приналежність північно-західної групи літописних племен Русі-України до північних європеїдів пояснюється не лише давньою генетичною спорідненістю балтів та слов'ян. Ще однією причиною посилення північноєвропеїдних рис серед древлян і волинян стали контакти цих племінних угруповань з ятвягами, присутність котрих на території Правобережного Полісся засвідчують археологічні дані⁵.

Широколиці варіанти були властиві також давньоруській людності Північної Буковини і Прутсько-Дністровського межиріччя, де мешкали нащадки тиверців і уличів. Аналізуючи морфологічні витоки слов'ян у цих регіонах, М. С. Великанова вказала на різкі відмінності між ними та їхніми безпосередніми попередниками — носіями черняхівської культури. Ці відмінності настільки очевидні, що, за словами дослідниці, “повністю виключають імовірність генетичних зв'язків між черняхівцями та слов'янами, що їх змінили, і дають підстави вважати слов'янське населення на території Подністров'я пришлим”⁶. Посилаючись на краніологічні паралелі з населенням древлянських земель, М. С. Великанова висунула припущення, що територія Прутсько-Дністровського межиріччя заселялася вихідцями з більш північних областей східнослов'янського ареалу.

На іншій основі склався антропологічний тип населення Середньої Наддніпрянщини, де в другій половині I тис. існував могутній полянський племінний союз. Як і решті середньовічних східних слов'ян, йому були властиві специфічні пропорції лицьового скелету (відносно низьке обличчя, низькі орбіти та досить широкий ніс), за якими він відрізнявся від більш високолицих, високоорбітних і вузьконосих носіїв черняхівської культури. Водночас відмінності між давньоруською та черняхівською людністю Середньої Наддніпрянщини виражені слабкіше, ніж в інших регіонах України, а за деякими важливими краніологічними ознаками, надто виличним діаметром, вони дуже схожі. Це, на думку М. С. Великанової, “дає змогу припустити певну роль черняхівського елемента в формуванні антропологічного типу полян”⁷. Ще категоричніше з цього приводу висловилася Т. І. Алексеева: “Поляни, по суті, є безпосередніми нащадками черняхівців”⁸. Однак це, безумовно, перебільшення: фізичні риси русичів Середньої Наддніпрянщини склалися в процесі взаємодії двох основних морфологічних компонентів — грацильного черняхівського та масивнішого, носієм якого, мабуть, були племена празької культури.

Черняхівський морфологічний компонент істотно вплинув також на формування антропологічних особливостей давньоруської людності Лівобережжя — нащадків літописних сіверян та південних полян (лубенська, ліпльавська та інші групи). Показовою щодо цього є краніологічна серія з некрополя XI—XII ст. біля с. Камінне на правому березі середньої течії р. Псьол: за більшістю ознак вона дуже схожа з черепами із черняхівських могильників Середньої Наддніпрянщини. Водночас, як і давньоруські серії Правобережжя, вона масивніша, ніж черняхівські, що свідчить про наявність властивого всім східним слов'янам відносно масивного компонента. Що ж до назомалярного та зигомаксиллярного кутів, які є мірилом сплюснення обличчя, то за цими ознаками черепи з камінського некрополя виразно тяжіють до аланської верхньосалтівської серії⁹. З наведеного випливає, що антропологічний тип давньоруського населення Лівобережжя сформувався за участю принаймні трьох морфологічних компонентів: “власне слов'янського”, черняхівського та салтівського (аланського).

В антропологічній літературі останніх десятиліть неодноразово ставилося питання про роль кочівницького (східного) компонента в формуванні антропологічних особливостей давньоруського населення Київщини, Чернігівщини та Переяславщини. Інтерес до цієї проблематики пояснюється численними літописними свідченнями про слов'янсько-тюркські взаємини і знахідками кочівницьких поховань на давньоруських некрополях цих регіонів. Ще наприкінці минулого століття археолог Д. Я. Самоквасов отримав з давньоруських курганів Канівщини невелику краніологічну серію, яка характеризувалася брахікранією, великими розмірами обличчя, слабко профільованого в горизонтальній площині, низьким кутом випинання носа. За цими ознаками вона близька до черепів із Зливкінського могильника VII—IX ст., залишеного тюркомовними протоболгарськими племенами. Черепи з монголоїдними рисами виявлені і в інших місцевостях Середньої Наддніпрянщини, надто в Пороссі (могильники біля сіл Миколаївка, Хутір Половецький, Яблунівка)¹⁰.

Прикметно, що вплив кочівницького компонента (збільшення діаметра вилиць, тенденція до сплюснення обличчя та поперечної спинки носа і т. п.) фіксується і серед сучасного населення Південної Київщини, Черкащини та Полтавщини, де давньоруські літописи розмішують поселення торків, чорних клобуків, половців та ін. Все ж його роль у формуванні антропологічного складу середньовічної та сучасної людності України не варто перебільшувати; згадані морфологічні риси можна “влловити” лише при зіставленні з тими групами, які за будовою обличчя вважаються “еталоном” європеїдної раси¹¹.

У давньоруських некрополях Середньої Наддніпрянщини виявлені також поховання варягів, які служили в княжих дружинах. У зв'язку з цим виникає питання про роль норманського (германського) компонента в формуванні морфологічних рис населення даного регіону. Зауважимо, що, за даними Т. І. Алексєєвої, пересічний германець доби середньовіччя характеризувався трохи нижчою черепною кришкою, дещо вищим обличчям і вищими орбітами, а також вужчим носом, ніж східний слов'янин¹².

На особливу увагу заслуговує невелика краніологічна серія з Шестовицького могильника, звідки походить багато варязьких речей. На думку Г. П. Зіневич, вона репрезентує слов'янську групу, найімовірніше, локальну групу сіверян¹³. Однак відносна низькоголовість та високоорбітність шестовицької серії вказують на присутність у ній германського морфологічного компонента, що й підтверджують підсумки порівняльних досліджень, проведених нещодавно санкт-петербурзькими антропологами С. Л. Санкіною та О. Г. Козінцевим¹⁴.

Т. І. Алексеева зробила спробу визначити його наявність ще в двох серіях давньоруського часу: з чернігівських та київських некрополів і в обох випадках отримала негативні результати. Дещо несподіваними виявилися підсумки вивчення сумарної київської серії, яка більше, ніж інші давньоруські групи Східної Європи, відрізняється від середньовічних германців. За словами дослідниці, "...жодних слідів (варягів) в антропологічному вигляді населення міста не виявлено"¹⁵. Це ж стосується сільської людності київських земель.

Присутність варягів у князівських дружинах безперечна: вона засвідчена численними писемними джерелами. Можливо, на висновки Т. І. Алексеевої вплинула та обставина, що для висвітлення даної проблематики вона залучала лише середні значення ознак у київській серії. Природно, що серед похованих у київських некрополях переважали вихідці з південноруських земель.

Загалом антропологічний склад населення південноруських земель склався в результаті взаємодії багатьох морфологічних компонентів як слов'янського, так і частково неслов'янського походження. В ньому знайшли відображення складні етногенетичні процеси, що мали місце на теренах сучасної України і за її межами впродовж кількох тисячоліть.

¹ Дебец Г. Ф., Левин М. Г., Трофимова Т. А. Антропологический материал как источник изучения вопросов этногенеза // Советская этнография. — 1952. — № 1. — С. 22—35.

² Нидерле Л. Славянские древности. — М., 1956. — С. 26.

³ Алексеева Т. И., Алексеев В. П. Антропология о происхождении славян // Природа. — 1989. — № 1. — С. 66.

⁴ Детальніше про це див.: Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 244—251.

⁵ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. — М., 1982. — С. 105.

⁶ Федоров Г. Б., Чеботаренко Г. Ф., Великанова М. С. Бранештский могильник IX—X вв. — Кишинев, 1984. — С. 95.

⁷ Великанова М. С. Палеантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975. — С. 110.

⁸ Алексеева Т. С. Антропологический состав восточнославянских народов и проблема их происхождения // Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии. — М., 1974. — С. 75.

⁹ Дяченко В. Д., Покас П. М., Сухобок О. В. Древнерусское население Левобережной Украины (на материалах могильника у с. Каменное) // Антропологические данные о составе населения на территории Украины. — К., 1984. — С. 24.

¹⁰ Наджимов К. Н. О черепях Зливинского могильника // Краткие сообщения Института этнографии АН СССР. — 1955. — Вып. 24. — С. 66—74; Зиневич Г. П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967. — С. 122; Орлов Р. С., Моця А. П., Покас П. М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. — К., 1985. — С. 59.

¹¹ Етнічна історія давньої України. — К., 2000. — С. 275.

¹² Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — М., 1973. — С. 257.

¹³ Зиневич Г. П. До антропologii Шестовицького могильника // Матеріали з антропologii України. — К., 1961. — Вип. 2. — С. 47.

¹⁴ Санкина С. Л., Козинцев А. Г. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi // Антропология сегодня. — СПб., 1995. — Вып. 1. — С. 103.

¹⁵ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян по данным антропологии. — С. 267.

